

А.Норбоев

**ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА
ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

**Т.Н.ҚОРИ НИЁЗИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ ИЛМИЙ
ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ**

А.Норбоев

**ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ИННОВАЦИОН
ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

Методик қўлланма

**Тошкент
"LESSON PRESS"
2017**

УЎК: 551.14 (075.2)

КБК: 74.262.7

География таълимида инновацион педагогик технологиялар. Методик қўлланма. – Тошкент: LESSON PRESS, 2017. – 160 б.

Методик қўлланма инновацион педагогик технологияларнинг география таълимига татбиқига бағишланган. Қўлланмада муаммоли таълим технологияси, ўйин технологияси, лойиҳалаш технологияси каби таълим технологияларидан география таълими жараёнида фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг аниқ мавзуларга татбиқи ҳамда география иш дафтари ҳақида сўз юритилган.

Методик қўлланма узлуксиз таълим тизими география фани ўқитувчилари ва талаба-магистрантлар учун мўлжалланган.

Тақризчилар: п.ф.н., к.и.х. М.С.Диванова
г.ф.н., доц. Н.Р.Алимкулов

Методик қўлланма МУЗ-2015-0910122059 рақамли “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълим тизимида география таълимининг сифат ва самарадорлигини ошириш технологияси” мавзусидаги ёш олимлар амалий лойиҳаси доирасида бажарилди.

Методик қўлланма Т.Н.Қори Ниёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти Илмий Кенгашининг 2017 йил 29 августдаги 7-сонли йиғилиш қарори билан нашрга тавсия этилган.

УЎК: 551.14 (075.2)

КБК: 74.262.7

ISBN: 978-9943-5077-8-4

© А.Норбоев, 2017
© "LESSON PRESS" МЧЖ нашриёти, 2017

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I БОБ	ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ФОЙДАЛАНИШ МУҲИМ МЕТОДИК МУАММО СИФАТИДА
1.1.	География таълимида инновацион педагогик технологиялар: илмий тадқиқотлар шарҳи..... 6
1.2.	Инновацион педагогик технологиялар: асосий тушунчалар шарҳи..... 11
II БОБ	ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИГА ТАТБИҚИ
2.1.	Муаммоли таълим технологияси..... 33
2.2.	Ўйин технологияси..... 48
2.3.	Лойиҳалаш технологияси..... 78
2.4.	Ўқувчилар учун иш дафтарлари география таълимини ривожлантирувчи восита сифатида..... 108
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати..... 158

КИРИШ

Узлуксиз таълим тизимининг сифат ва самарадорлигини таъминлашда ўқитувчининг касбий маҳорати муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллардан биридир. Бугунги кунда унинг давр нафасига ҳамоҳанг равишда инновацион педагогик технологиялар билан қуролланиши ва АКТдан самарали фойдалана олиши замон талабига айланди. Зеро, Кадрлар тайёрлаш миллий Дастурида ҳам "...таълим беришнинг илғор педагогик технологияларини, замонавий ўқув-услубий мажмуаларни яратиш ва ўқув-тарбия жараёнини дидактик жиҳатдан таъминлаш" зарурлиги кўрсатиб ўтилган эди¹.

Инновацион педагогик технологиялар ўқувчиларнинг маълум муаммоларга қизиқишини фаоллаштиришга, муаммони ҳал этиш жараёни мобайнида ўқувчилар томонидан маълум миқдордаги билимларнинг ўзлаштирилишига, олинган билимларни амалда қўллашга қаратилганлиги билан таълим тизимининг алоҳида компоненти сифатида ажралиб туради. Мазкур технологиялардан фойдаланиш натижасида назариядан амалиётга ўтиш кузатилади ва таълимнинг ҳар бир босқичида тегишли мувозанатга риоя қилингани ҳолда назарий билимлар ўқувчи турмуш тарзида керак бўладиган билимлар билан боғланади, умумий ва фанга оид компетенциялар шаклланади.

Инновацион педагогик технологиялар асосига ўқувчиларнинг ўз кўникмаларини, билимларини мустақил равишда ривожлантириш малакаларини ҳамда ахборот майдонида мақсадли ҳаракат қилиш ва критик фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш вазифаси қўйилган. Замонавий педагогик технологиялар ўсиб келаётган ёш авлоднинг ижтимоий турмуш шароитлари шиддатли равишда ўзгариб бораётган ушбу асрда уларга тез мослаша олишини таъминлашга қаратилган.

Шундай экан ҳар бир фан ўқитувчиси инновацион педагогик технологиялардан хабардор бўлиши, улардан таълим амалиётида самарали фойдалана олиш кўникма ва малакаларига эга бўлиши давр талабидир. Инновацион педагогик технологиялардан фойдалана билиш ўқитувчининг педагогик маҳорати даражасини ва унинг ўқитишнинг илғор методларидан фойдалана олиш даражасини акс эттириб турувчи кўрсаткич бўлиб ҳисобланади.

¹Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 64 б.

Таълим жараёнида инновацион педагогик технологияларни ўқув жараёнида қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Бундай бўлишининг сабабларидан бири, шу вақтгача анъанавий таълимда ўқувчиларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, замонавий педагогик технологияларда эса, уларни эгаллаётган билимларни ўзлари кидириб топишларига, мустақил ўрганиб таҳлил қилишларига, ҳатто хулосаларни ўзлари келтириб чиқаришларига ўргатади. Педагог бу жараёнда шахснинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади ва шу билан бир қаторда бошқарувчилик, йўналтирувчилик функциясини бажаради. Таълим жараёнида ўқувчи асосий фигурага айланади.

Бугунги кунда умумий методика ва айрим фанларнинг хусусий методикаларида таълим сифати ва самарадорлигини ошириш учун педагогик технологиялардан таълим амалиётида фойдаланиш бўйича бир қатор ютуқ ва тажрибалар тўпланган. Бироқ география таълими жараёни учун бу ҳолат анча қийинчиликлар билан кечмоқда. Шу нуқтаи назардан умумий ўрта ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида география таълими жараёни учун инновацион педагогик технологияларнинг татбиқий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти пайдо бўлмоқда.

Шуни унутмаслигимиз керакки, келажагимиз пойдевори билим даргоҳларида яратилади, халқимизнинг эртанги куни қандай бўлиши фарзандларимизнинг бугун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ. Бунинг учун ҳар қайси ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида аввало шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда фарзандларимизни онгли ва мустақил фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш – таълим ва тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиши лозим.

Шу маънода, ўйлаймизки, замонавий педагогик технологияларнинг география таълимига татбиқини ишлаб чиқиш умумий ўрта ва ўрта махсус касб-хунар таълими тизимида географияни ўқитишнинг сифат ва самарадорлигини оширишга ва бу орқали эркин фикрловчи комил инсонни шакллантиришга хизмат қилади, фан ўқитувчилари учун ушбу технологияларнинг мазмун моҳиятини чуқур тушуниш, уларни классификациялаш, улардан аниқ мавзуларда фойдаланиш бўйича бир қатор қулайликларни вужудга келтиради.

I БОБ. ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МУҲИМ МЕТОДИК МУАММО СИФАТИДА

1.1. География таълимида инновацион педагогик технологиялар: илмий тадқиқотлар шархи

Инновацион педагогик технологияларнинг таълим ва тарбия жараёнидаги ўрни ва имкониятлари жуда катта. Инновацион педагогик технологиялар таълим жараёнида ўқитувчилар ҳамда ўқувчи ўртасидаги фаолликни ошириш орқали ўқувчиларнинг билим ўзлаштиришини фаоллаштириш ва шахсий сифатларини ривожлантиришга хизмат қилади. Инновацион таълимнинг асосий мезонлари: норасмий баҳс-мунозаралар ўтказиш, ўқув материални эркин баён этиш ва ифодалаш имконияти, ўқувчиларнинг ташаббус кўрсатишларига имкониятлар яратилиши, кичик гуруҳ, катта гуруҳ ва синф жамоаси бўлиб ишлаш учун топшириқлар бериш, ёзма ишлар бажариш ва бошқа усуллардан иборат бўлиб, улар таълим-тарбиявий ишлар самарадорлигини оширишда ўзига хос аҳамиятга эга.

Ҳозирда таълим методларини такомиллаштириш соҳасидаги асосий йўналишлардан бири инновацион педагогик технологияларни ўқув жараёнига жорий қилишдан иборатдир. Бугунги кунда барча фан ўқитувчилари дарс машғулотлари жараёнида инновацион таълим технологияларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар.

Инновацион педагогик технологияларни қўллаш натижасида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш, таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш, ўз фикрини эркин баён қилиш, уни асослаган ҳолда ҳимоя қила билиш, соғлом мулоқот, мунозара, баҳс олиб бориш кўникмалари шаклланиб, ривожланиб боради. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда жаҳон таълим тизимида инновацион педагогик технологиялар тез суръатларда кириб келди ва улар ўрганилиб, такомиллаштирилиб амалиётда ижодий фойдаланилмоқда.

Узлуксиз таълим тизими таълим жараёни учун инновацион педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш бўйича ҳорижий ва маҳаллий олимлардан В.П.Беспалько,

П.Я.Гальперин, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, Г.К.Селевко, Н.Ф.Талызина, И.С.Якиманская, Ж.Ф.Йўлдошев, Н.Н.Азизхўжаева, Н.Н.Сайдахмедов, М.Очилов, Ў.К.Толипов, Б.Зиёмухамедов, М.Тожиев, Ж.О.Толипова, И.В.Душина, Л.Голиш, А.Абдуқодиров, Р.Ишмухамедов каби тадқиқотчилар турли изланишларни олиб борганлар.

География ўқитиш назарияси ва методикаси бўйича ҳам бир қанча тадқиқот ишлари амалга оширилган: МДХ ва ҳориж давлатларида Н.Н.Баранский, А.В.Даринский, И.Матрусов, Л.Н.Картель, Голд Джон, В.П.Максаковский, В.П.Голов, Н.А.Максимов, А.Понурова, Н.В.Болотникова, И.В.Душина, А.М.Зотова, О.В.Крылова² каби олимлар бу борада изланишлар олиб борган бўлсалар, ўзбек олимларидан О.Мўминов, П.Баратов, Ҳ.Ваҳобов, А.Қаюмов, М.Маматқулов, П.Фуломов, П.Мусаев, М.Журабоев, М.Набихонов, Р.Саидова, Т.Абдуллаева, А.Алтибоев, Р.Қурбонниёзов, М.Асамов, У.Х.Сафаров, К.Х.Бахромов, М.Абдурахманов, Р.Т.Гайпова, С.Х.Матсаидова, Ҳ.Л.Никадамбаевалар томонидан илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган, улар томонидан қимматли илмий-методик асарлар яратилган.

А.Т.Ҳайитов умумий ўрта таълим мактаби табиий география курсларида ўқувчиларда геозкологик билимлар тизимини ривожлантириш масаласини тадқиқ этган. Табиат ва табиий география курсларида геозкологик билимлар тизими ишлаб чиқилган.

Мактаб ўқувчиларида геозкологик тушунчаларни ривожлантиришда предметлараро алоқа, географик ўйинлар, космик суратлардан фойдаланиш методикаларидан фойдаланган³.

Тадқиқотчи М.Абдурахманов “Табиий география таълимида дидактик ўйинлардан фойдаланиш методикаси” номли номзодлик диссертациясида дидактик ўйинларга илғор педагогик технологиянинг таркибий қисми сифатида қараб, география курси бўйича ди-

² Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. 2-е издание, переработанное. - М.: Просвещение, 1990. - 303с.

Голов В.П. Теоретические основы создания и применения системы средств обучения географии в общеобразовательной школе. Дисс. докт. пед. наук в форме науч. доклада. - М., 1993. - 53с.

Даринский А.В. Методика преподавания географии: Учебное пособие для студентов географических специальностей пединститутов. - М.: Просвещение, 1975. - 363с.

Максаковский В.П. Преподавание географии в зарубежной школе. - М.: Владос, 2001. - 368с.

Максаковский В.П. Географическая культура: учебное пособие для студентов. - М.: ВЛАДОС, - 1998. - 416с.

³Ҳайитов А.Т. Мактаб табиий география курсларида геозкологик билимлар тизими ва таълимнинг методик асослари: Дисс...п.ф.н.илм.дар.ол.учун. – Тошкент: ЎзПФТИ, 1998. – 196 б.

дактик ўйин турлари ва уларнинг таснифи ҳамда табиий география курси бўйича дидактик ўйинлар тизимини, география таълими жараёнида дидактик ўйинларни ўтказиш методикасини ишлаб чиқади⁴.

География дарсларида дидактик ўйинлардан фойдаланишнинг аҳамиятига юқори баҳо бериб, қуйидагиларни таъкидлайди: “Дарс самарадорлигини таъминлашда турли таълим воситаларидан фойдаланиш, дарсларда муаммоли вазиятларни вужудга келтиришга хизмат қилувчи ва технологик характердаги дидактик ўйинларнинг имкониятлари беқиёсдир.

География дарсларида ўрганилаётган мавзу мазмунига мослаб ташкил этиладиган дидактик ўйинлар ўқувчиларни мустақил фикрлашга ундайди, уларда ўқишга нисбатан қизиқишни уйғотади. Ўқишга нисбатан қизиқиш эса билимларни пухта ўзлаштириш гаровидир”.

Тадқиқотчи география таълимида ўйинларнинг қуйидаги турлари кенг тарқалганлигини қайд этади: 1. Ижодий ўйинлар: бошқарилувчи, мусобақали, компьютер; 2. Қоидали ўйинлар: стол ўйинлари, ҳаракатли ўйинлар.

М.Абдурахмановнинг диссертация ишида асосан харита бўйлаб саёҳат, географик кроссвордлар ишлаш, географик почта ўйинларига алоҳида аҳамият қаратилган.

Юқоридида келтирилган ҳар иккала диссертацияда ҳам дидактик ўйинлардан табиий география таълими жараёнида фойдаланиш кўзда тутилган бўлиб, иқтисодий география эътибордан четда қолган. Биз эса мазкур тадқиқот ишида ушбу ҳолатнинг ҳам ечимини топишга ҳаракат қилдик. Зеро, давр руҳи билан ёнма-ён юриш, ёки бошқача қилиб ифодалаганда ўқувчиларни ишбилармонликка, тадбиркорликка йўналтирувчи ўйинларни ишлаб чиқиш ва таълим амалиётига татбиқ этиш пайти аллақачон келди.

“Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўргазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари” мавзусида тадқиқот ишларини олиб борган Р.Т.Гайпова томонидан умумий ўрта таълим муассасаларида табиий география бошланғич курси дарсларида маҳаллий кўргазмали воситалардан фойдаланишнинг педагогик-психологик шарт-шароитлари, маҳаллий кўргазмали во-

⁴ Абдурахманов М. Табиий география таълимида дидактик ўйинлардан фойдаланиш методикаси: Дисс.пед.фан.ном. – Тошкент: Низомиё номидаги ТДПУ, 2001. – 160 б.

ситаларнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган омиллар аниқланган. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўргазмали воситалардан фойдаланишга доир самарали методлар белгилаб берилган⁵.

География таълимида илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш ҳақида сўз юритган тадқиқотчи куйидагиларни таъкидлайди: "... Кадрлар тайёрлаш миллий модели тақозоси ўлароқ таълим тизимини ислоҳ қилишнинг дастлабки босқичида таълимнинг янги мазмунини ифода этувчи давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари, дарсликлар ва қўлланмалар яратилди. Навбатдаги вазифа эса, улар мазмунини янада такомиллаштириш ҳамда таълимнинг самарали методлари билан таъминлашдан иборат⁶".

Тадқиқотчи география таълими сифатини яхшилаш, ўқув фаолияти самарадорлигини оширишда маҳаллий кўргазма воситаларидан мақсадга мувофиқ ва унумли фойдаланиш лозимлигини, бу жараёнда ўқувчиларни маҳаллий кўргазмали воситалар тўпламини яратишга жалб этиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди⁷.

Шунингдек, тадқиқотчи С.Х.Матсаидова томонидан мактаб ўқувчиларида табиий географик матнлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш муаммоси доирасида илмий изланишлар олиб борилган. Тадқиқотчи томонидан мактаб табиий география курсларига хос табиий географик матнларнинг турлари ва таснифи ишлаб чиқилган, табиий географик матнлар билан ишлаш усуллари аниқланган, ўқувчиларда табиий географик матнлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш босқичлари ва мезонлари яратилган, ўқувчиларда мазкур кўникмаларни шакллантиришнинг методик асослари ишлаб чиқилган. Тадқиқот ишида табиий географик матнлар тузилиши ва мазмунига кўра турларга ажратиб ўрганилган⁸.

С.Х.Матсаидованинг фикрича, мактаб табиий география таълими сифатини таъминлашда ўқувчиларнинг ўқув воситалари

⁵ Гайнова Р.Т. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўргазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари: Дисс...п.ф.н.илм.дар.ол.учун. – Тошкент: ТДПУ, 2006. – 159 б.

⁶ Гайнова Р.Т. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўргазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари: Дисс...п.ф.н.илм.дар.ол.учун. – Тошкент: ТДПУ, 2006. – Б. 4-5.

⁷ Гайнова Р.Т. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўргазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари: Дисс...п.ф.н.илм.дар.ол.учун. – Тошкент: ТДПУ, 2006. – Б. 5-6.

⁸ Матсаидова С.Х. Мактаб ўқувчиларида табиий географик матнлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш: Дисс...п.ф.н.илм.дар.ол.учун. – Тошкент: УрДУ, 2008. – 230 б.

билан ишлай олиш кўникмаси етакчи мезон ҳисобланади. Дарсликлар ва бошқа ўқув-услубий қўлланмалар ўқувчилар билим сифати ва фаоллигини таъминловчи таълим воситалари ичида энг етакчи мавқени эгаллайди⁹.

Ҳ.Б.Никадамбаеванинг “Ўзбекистон табиий географияси” фанини ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш методикаси (олий таълим мисолида)” мавзусидаги номзодлик илмий тадқиқот иши ҳозирча миллий доирада география ўқитиш соҳасидаги энг сўнгги диссертация бўлиб турибди. Мазкур тадқиқотда олий таълим муассасаларида “Ўзбекистон табиий географияси” фани бўйича таълим беришда замонавий педагогик ва компьютер технологиясига асосланган электрон ўқув-методик таъминот ишлаб чиқилган ва ундан фойдаланиш методикаси яратилган¹⁰.

Юқорида келтириб ўтилган тадқиқот ишларининг таҳлили шуни кўрсатадики, тадқиқотчилар томонидан мажбурий (9+3) география таълимида қўлланиладиган инновацион педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш бўйича комплекс, йирик илмий тадқиқот ишлари олиб борилмаган. Мазкур ҳолат география таълимининг сифат ва самарадорлигини оширишда қуйидаги зиддиятли ҳолатларни келтириб чиқармоқда:

– бугунги кунгача миллий доирада инновацион педагогик технологияларнинг география таълимига татбиқи мақсадга мувофиқ равишда ишлаб чиқилмаган ва унга хизмат қилувчи дидактик мажмуа яратилмаган;

– география таълимини инновацион педагогик технологиялар асосида ташкил этиш бўйича ўқитувчилар учун йирик ва Республика миқёсидаги ўқув ва услубий қўлланмалар яратилмаган;

– география фани ўқитувчиларида инновацион педагогик технологиялардан ижодий фойдаланишга оид билим, кўникма ва малакаларнинг етарли эмаслигидан таълим амалиётида ушбу технологиялардан фойдаланишга етарлича эътибор қаратилмайди.

Ушбу ҳолатлар ўқувчиларда географик билим, кўникма, малака ва компетенцияларнинг оптимал равишда шакллантирилишига

⁹ Матсаидова С.Х. Мактаб ўқувчиларида табиий географик матнлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш: Дисс...п.ф.н.илм.дар.ол.учун. – Тошкент: УрДУ, 2008. – Б. 4.

¹⁰ Никадамбаева Ҳ.Б. “Ўзбекистон табиий географияси” фанини ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш методикаси (олий таълим мисолида): Дисс...п.ф.н.илм.дар.ол.учун. – Тошкент: ЎЗМУ, 2012. – 223

ва уларда географик маданиятнинг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Шу жиҳатдан инновацион педагогик технологияларнинг география таълимига татбикини ишлаб чиқиш, улардан фойдаланиш бўйича ўқитувчилар учун самарадор амалий тавсиялар ва методик ишланмалар яратиш долзарб вазифа сифатида кун тартибига чиқмоқда.

1.2. Инновацион педагогик технологиялар: асосий тушунчалар шарҳи

Хар қандай илмий муаммонинг самарали ечимини топишда асосий атамалар моҳиятини чуқур англаш, унга атрофлича тавсиф бериш муҳим аҳамиятга эга. Педагогика назарияси ва методикасида инновация, инновацион педагогик технологиялар, уларнинг классификацияланиши борасида турлича қарашлар мавжуд бўлиб, биз улар билан баҳсга киришмаган ҳолда айрим ўзимиз учун маъқул деб ҳисобланган таърифларни кўриб чиқиш ва таҳлил этиш билан чекланамиз. Зеро, мақсад қандайдир янгича “Америка” кашф этиш эмас, балки мавжуд инновацион педагогик технологияларнинг география таълимига татбикини ишлаб чиқиш орқали география таълимининг амалий аҳамиятини орттириш, унинг сифат ва самарадорлигини таъминлаш ва унинг фан сифатидаги ижтимоий нуфузини кўтарилишига оз бўлсада ҳисса қўшишдир.

Педагогикада инновация тушунчаси XX асрнинг 60 йилларида дастлаб, АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларида “таълим технологияси” тушунчаси эътироф этилган вақтда пайдо бўлди. Инновация – инглизча “innovation” – “янгилик киритиш” маъносига тушунча ҳисобланади.

Инновация – янгиланишни, ўзгаришни амалга жорий этиш жараёни ва фаолияти (инглизча инновация – киритилган янгилик, ихтиро). Илмий техника ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқарув ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек уларнинг турли соҳалар ва доираларда қўлланилишини акс эттиради¹¹.

Инновация – тизим ички тузилишини ўзгартириш, деб таърифланади. Инновация – амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга йўналтирилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизимидир. Бу

¹¹ Ҳасанбоев Ж., Турақулов Х., Хайдаров М., Ҳасанбоева О., Н.Усманов. Педагогика фанидан изоҳли лугат. – Т.: Фан ва технология, 2009. - 672 б.

ғоя назарияси моҳиятининг яратилишига нисбатан турли ёндашувлар ва фикрлар мавжуд бўлиб, унинг моҳияти борасида фанда ягона фикр мавжуд эмас.

У педагогик жараён сифатида ўқувчи ва ўқитувчи фаолиятидаги ўзгариш, янгилик киритиш, ўқув жараёнида интерфаол методлар, таълим технологияларидан тўлиқ фойдаланишни ўз ичига олса, воситалар эса ўқувчининг ўқитувчи билан биргаликдаги фаолияти орқали таълим мазмунига таъсир кўрсатадиган воситаларни ўз ичига олади.

И.Шумпатер ва Н.Кондратевлар “Инновация” тушунчасининг илк ва улкан назариячилари ҳисоблансалар, К.Ангеловский, В.А.Сластенин ва В.И.Слободчиковлар ўз илмий тадқиқотларида инновацион фаолият педагогик фаолиятнинг алоҳида шакли эканлигини исботлашга ҳаракат қилган олимлардир.

Мазкур тадқиқот ишида “инновацион педагогик технология” тушунчаси шартли равишда янги, замонавий педагогик технология тушунчасига синоним сифатида ишлатилди.

Энди “технология” тушунчасига аниқлик киритайлик. Бу сўз техникавий тараққиёт билан боғлиқ ҳолда фанга 1872 йилда кириб келди ва юнонча икки сўздан “технос” – санъат, ҳунар ва “логос” – фан сўзларидан ташкил топиб “ҳунар фани” маъносини англатади. Ўзбекистонда педагогик технологиялар билан шуғулланган таниқли олим, профессор Н.Сайдахмедовнинг таъкидлашича бу ифода замонавий технологик жараёни тўлиқ тавсифлаб беролмайди. Технологик жараён ҳар доим зарурий воситалар ва шароитлардан фойдаланган ҳолда амалларни (операцияларни) муайян кетмакетликда бажаришни кўзда тутди. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, технологик жараён бу меҳнат қуроллари билан меҳнат объектлари (ҳом ашё)га босқичма-босқич таъсир этиш натижасида маҳсулот яратиш борасидаги ишчи (ишчи-машина)нинг фаолиятидир. Ана шу таърифга кўра: педагогик технология бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи(талаба)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиши ва акс таъсир маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган шахс сифатларининг жадал шаклланишини кафолат-лайдиган жараён¹².

¹² Сайдахмедов Н. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). - Т.: «Молия» нашриёти, 2003. -172 б.

Технология – бирламчи ҳом ашё, яримтайёр маҳсулотдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида уни қайта ишлаш, тайёрлаш, ҳолатини, хусусиятини, шаклини ўзгартиришда қўлланиладиган методлар йиғиндиси. Ушбу берилган таянч таърифга кўра кўриниб турибдики, бу тушунча дастлаб ишлаб чиқариш соҳасида пайдо бўлиб, кейинчалик таълим жараёни назарияси ва амалиётига кириб келган. Бироқ, Я.А.Коменский бундан 400 йил аввал таълим жараёнини технологиялаштириш фикрини билдирган эди. У ўқитишни “техник” тарзда амалга оширишга чақирган, яъни шундай бўлсинки, ўқиш ва ўқитиш жараёни муваффақиятли натижа берсин. Унинг томонидан замонавий педагогик технологияларнинг асосий мақсади – кафолатланган натижага эришиш мақсади 400 йил аввал шакллантирилган эди. Таълимнинг бундай лойиҳалаштирилган натижага олиб келувчи механизмини Я.А.Коменский “дидактик машина” деб атаган.

Таъкидлаш лозимки, таълимни технологиялаштириш жараёнининг бошида А.С.Макаренконинг ҳам ўз ўрни бор. У ўзининг “Педагогик поэма” сида “Бизнинг педагогик ишлаб чиқаришимиз ҳеч қачон технологик мантикка асосланмаган... Айнан шу сабаб бизда (таълим жараёнида) ишлаб чиқаришнинг барча зарурий бўлимлари: технологик жараён, ҳисоб-китоб, лойиҳа-лаштириш ишлари, мувофиқлаштириш, назорат каби бўлимлар кўзда тутилмаган”, деб ёзган эди.

Юқорида келтирилган таърифлардан кўриниб турибдики, педагогик технология тушунчасини изоҳлашда технологик жараён асос қилиб олинган.

“Педагогик технология” сўз бирлиги – бу инглизча “*an educational technology*” – “таълим технологияси” иборасининг аниқ бўлмаган таржимасидир. “Педагогик технология” термини биринчи бор педагогика бўйича ишларда XX асрнинг 20-йилларида тилга олинган. “Педагогик технология” тушунчаси охириги пайтларда ўқитиш назариясида янада кенгрок қўлланилмоқда. Айнан “технология” термини ва унинг “ўқитиш технологияси”, “таълим технологияси”, “таълимда технология” каби шаклларига педагогик адабиётларда 300 дан ортиқ таърифлар берилган.

Педагогик технологияларни таълим жараёнида оммавий тарзда қўллаш XX асрнинг 60-йилларига тўғри келади. Бу жараён аввал АҚШ, кейинчалик Европа мамлакатларининг мактабларида

амалга оширилди. Ўтган асрнинг 60-йилларига қадар собиқ совет мактабларида педагогик технология ўқитувчиларнинг инновацион фаолияти шаклида деярли учрамаган ва ўқитувчилар у ҳақида ҳеч нима билмас эдилар. 60-йилларга келиб маҳаллий педагогикада “педагогик технологиялар” термини ва у билан бирга “қандай қилиб кафолатланган натижага эришиш мумкин?” деган савол пайдо бўлди. 70-йиллар педагогикасида таълим жараёнининг бошқарилувчанлиги ғояси илгари сурилди ва бу ғоя аниқ белгиланган мақсадли таълим жараёнини бошқариш орқали дидактик муаммоларга ечим топишга қаратилган эди. Бироқ ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигидагина таълим жараёни амалиётида турли педагогик технологиялар апробациядан ўтказила бошланди ва кейинроқ оммавий тарзда қўлланила бошланди. Таъкидлаш лозимки, замонавий педагогик технологиялар таркибидаги айрим элементлар таълим амалиётида анча вақтлардан бери қўлланилиб келган. Бундай элементларга география дарсларида ўйинлардан фойдаланиш, янги мавзунини ўзлаштиришда жуфтликда ва кичик гуруҳларда ишлаш, муаммоли топшириқлар, саволлар билан ишлаш ва бошқаларни кiritиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, педагогик амалиётда таълим жараёнини технологиялаштириш аввалига меҳнат таълими дарсларида амалга оширила бошланди. Ишлаб чиқариш устаси маълум бир маҳсулотни тайёрлаш ёки йигиш жараёнининг технологик картасини ишлаб чиқар, меҳнат дарсида ҳар бир ўқувчи ана шундай технологик карта асосида зарурий амалий ишни бажарар ва натижада бу жараён лойиҳалаштирилган, кўзда тутилган натижа, яқуний мақсад – маълум маҳсулотнинг сифатли тайёр бўлишига олиб келар эди.

Ҳозирги кунда ўқитувчилар методикани кўп ҳолларда технологиядан ажрата олмаяптилар. Аксарият ҳолларда, “педагогик технологиялар” тушунчасига “таълим методлари”нинг синоними сифатида қаралади ва ишлатилади. Шу боисдан бу тушунчаларни аниқлаштириш керак бўлади. Профессор Н.Сайдахмедов фикрича методика ўқув жараёнини ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар мажмуасидан иборат. Методикадан кўзланган мақсад предмет мавзуларига оид назарияларни аниқ ҳодисалар текислигига кўчиришдир... Педагогик технология эса ўқитиш жараёнининг ўзаро боғлиқ қисмларини ташкилий жиҳатдан тартибга келтириш, босқичларини куриш, уларни жорий этиш шартларини аниқлаш,

мавжуд имкониятларни ҳисобга олган ҳолда белгиланган мақсадга эришишни таъминлайди. Ёхуд педагогик технология ўқитувчининг касбий фаолиятини янгиловчи ва таълимда яқуний натижани кафолатлайдиган муолажалар йиғиндисидир. Технология ўзининг эгилувчанлиги, натижаларнинг турғунлиги, самарадорлиги, олдиндан лойиҳаланиш зарурати билан методикадан фарқланиб туради¹³.

Бироқ, И.В.Душинанинг фикрича, методика бирмунча бой ва вариатив тушунча. Бундан англашиладики, методика тушунчаси технологияга қараганда анча кенгрок.

Бизнинг фикримизча педагогик технология таълим методлари, усуллари, йўллари ҳамда тарбиявий воситалар йиғиндиси бўлиб, педагогик жараённинг ташкилий-усубий воситалари мажмуидир. Педагогик технологияда ўқув жараёнининг аниқлаштирилган ўқув мақсадларини белгилашдан бошлаб, то яқуний ўқув натижаларга эришилганликни назорат қилишгача бўлган жараён лойиҳаланади. Яъни, методикага нисбатан технология кенгрок тушунча ҳисобланади.

Ж.Йўлдошев, С.Усмоновлар фикрича педагогик технология билан методика орасидаги асосий фарқлар ўзига хос мезонлар, модуллар ва алгоритмларга эга... Технология универсал хусусиятга эга бўлиб, уни ҳар бир мутахассис томонидан амалга ошириш, бир хил даражада бажариш ва кўзда тутилган мақсадга эришиш мумкин. Унинг методикадан асосий фарқи шундаки, методика ўқитиш усуллари ва йўлларининг маълум шахс учун қулай бўлган мажмуасидан иборат. Методика ўқитувчининг билим, кўникмалари, маҳорати, шахсий сифатлари, темпераментига боғлиқ¹⁴ (1-жадвал).

¹³ Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). – Т.: «Молия» нашриёти, 2003. – 172 б.

¹⁴ Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. – Т.: Фан ва технология, 2008.

Педагогик технология билан методика орасидаги айрим фарқлар (Ж.Йўлдошев, С.Усмоновлар бўйича)

Асосий тушунчалар	Педагогик технология	Методика
Таърифлар	Педагогик технология -- инсонга олдиндан белгиланган мақсад бўйича таълим-тарбиявий таъсир ўтказиш фаолиятидан иборат	Методика – маълум ўқув фанини ўқитиш ҳамда тарбиявий ишлар қонуниятларини тадқиқ қилади
Мақсад	Комил инсонни шакллантириш	Алоҳида ўқув фанларини ўқитиш ҳамда тарбиявий ишларнинг сифатли бўлишини таъминлаш
Қўллаш миқёси	Барча таълим-тарбия жараёнида	Хусусий фанларни ўқитишда ҳамда тарбиявий ишларда
Воситалар	Барча таълим-тарбиявий воситалар, хусусий методикалар	Алоҳида ўқув фанларини ўқитишда ҳамда тарбиявий ишларда қўлланиладиган воситалар
Педагогик жараён	Таълим ва тарбия технологияси асосида. Таълим менежменти ва маркетинги асосида. Таълим-тарбия соҳасидаги энг илғор тажрибаларни умумлаштирувчи лойиҳалар асосида ривожланиб боради. Етарли тайёргарликка эга мутахассислар томонидан қўлланганда ўзаро ўхшаш натижалар олиниши таъминланади	Таълим-тарбия методикаси асосида ижодкор ўқитувчиларнинг илғор тажрибаларига таяниб ривожланади. Хусусий тажрибалар асосида бойитиб борилади. Бир муаллифнинг илғор педагогик тажрибасини ҳамма педагоглар айнан қўллай олмайдилар. Бунда натижалар ҳар кимда ҳар хил бўлади. Педагогик технологиянинг таркибий қисми ҳисобланади

Натижа кафолати	Олдиндан белгиланган мақсадга эришиш кафолати бор	Олдиндан белгиланган мақсадга ҳар бир ўқитувчи ўз имкониятларига мувофиқ турли даражада эришади. Шу сабабли, талаб даражасидаги натижа кафолатланмайди. Асосан ижодкор ўқитувчиларгина яхши натижага эришадилар
Келиб чиқиши	Хусусий методикаларнинг ривожланиши натижасида келиб чиққан	Таълим-тарбиянинг турли хусусий масалаларини ҳал қилиш зарурати натижасида келиб чиққан

Ҳозирги кунда психологик-педагогик адабиётларда педагогик технология тушунчасини турлича ифодалашлар мавжуд. Бу тушунчанинг турли талкинларини учратиш мумкин. Масалан, В.М.Монахов фикрича педагогик технология барча деталаригача пухта ўйланган, ўқувчилар ва ўқитувчи учун яратилган қулай шароитдаги, ҳамкорликдаги таълим жараёнини лойҳалаш, ташкиллаштириш ва ўтказиш модели.

И.П.Волков педагогик технологиялар тушунчасига режалаштирилган таълим натижаларига эришиш жараёнининг тавсифи деб таъриф беради.

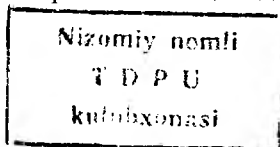
И.В.Душинанинг фикрича таълим технологиялари деганда таълим самарадорлигини ошириш усуллари, натижаси аниқ белгиланган таълим жараёнининг лойиҳасини тушуниш керак деб ҳисоблайди.

ЮНЕСКО таърифи бўйича педагогик технология – бу таълим шаклларини мақбуллаштириш мақсадида, инсон ва техника ресурслари ҳамда уларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда, барча ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини яратиш, қўллаш ва аниқлаш тизимидир.

Педагогик технология деб одатда мақсади таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш, таълимда кўзланган натижаларга эришишга бўлган педагогиканинг йўналишига айтилади (М. Кларин).

Педагогик технология – бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини ривожлантириш жараёни лойиҳасидир (В.П. Беспалько).

927041

Педагогик технология – бу ўқитиш воситалари, шакллари, методлари, усул, услубларининг махсус тўплами ва тузилишини белгиловчи психологик-педагогик кўрсатмалар йиғиндиси, у педагогик жараёнининг ташкилий методик қуроли демакдир (Б.Т. Лихачев).

Ўқитиш технологияси – бу ўқувчилар ва ўқитувчилар учун сўзсиз кулай шароитлар яратиб бериш учун ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ва олиб бориш бўйича ҳар томонлама ўйлаб чиқилган ҳамкорликдаги педагогик фаолият моделидир (В.М. Монахов).

Педагогик технология – бу педагогикада фикрлашнинг системали усулидир (Т. Сакамото).

Педагогик технология – ўқув жараёнининг ташкилий шакли, методлари, мазмунини ўзгартирувчи унинг ривожланиш системасидир (Э.Бистерекива, Ж.Целлер).

Педагогик технология – педагогик мақсадларга эришиш учун фойдаланиладиган ҳамма шахсий, инструментал ва методологик воситалар системали тўплами ва ишлатилиши тартибини билдиради (М.В. Кларин).

Педагогик технология – бу таълим мақсадига эришишга қаратилган ўқитувчи ва ўқувчининг фаолиятини системали, концептуал, қоидали, объективлаштирилган, инвариант тасвирлашдир (Ф.А. Фрадкин).

Педагогик технология билимларни эгаллашда режалаштириш, бошқариш ва таъминлашни таҳлил қилиш учун фаолиятни ташкил этиш усулини, одамлар, ғоялар, воситаларни ўз ичига олувчи комплекс интеграл жараён демакдир (Педагогик коммуникациялар ва технологиялар бўйича АҚШ ассоциацияси).

Педагогик технология – ўқитувчи(педагог)нинг таълим тарбия воситалари ёрдамида таҳсил олувчиларга муайян шароитларда тизимли таъсир кўрсатиши ва бу фаолият маҳсули сифатида уларда жамият учун зарур бўлган ва олдиндан белгиланган ижтимоий сифатларни интенсив тарзда шакллантирувчи ижтимоий ҳодисадир (М.Тожиев, Б.Зиёмуҳаммадов).

Педагогик технология – а) ўқув фаолиятини оқилона ташкил этиш ва жиҳозлаш; б) имкон қадар озроқ вақт сарфлаб, таълим натижасини кафолатлайдиган изчил педагогик тизим; в) педагогик муаммоларни методологик даражада ҳал этишга имкон берувчи педагогик ҳодиса; г) ўқув жараёнини тўлиқ бошқариш имконини бе-

радиган тизимли тафаккур усулини педагогик амалиётга тadbик этиш шакли; д) педагогик мақсадга эришишни кафолатлайдиган ҳаракатларнинг изчил тизими (Р.Х.Джураев, Ў.К.Толипов ва бошқалар).

Мазкур тадқиқот ишида педагогик технологияга ўқув фаолиятини оқилона ташкил этиш ва педагогик мақсадга эришишни кафолатлайдиган ҳаракатларнинг изчил тизими, бир бутун жараён сифатида ёндашилди ва шу асосда иш юритилди.

Педагогик технологияларнинг энг муҳим хусусиятлари:

- аниқ белгиланган дидактик мақсад;
- ўқувчиларнинг билиш жараёнларини фаоллаштиришга қаратилган таълим воситалари, методлари ва шаклларидан фойдаланган ҳолда дидактик мақсадга эришишга қаратилган педагогик вазифалар кетма-кетлиги;
- дидактик мақсадга эришишнинг максимал даражада кафолатланганлиги;
- таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини аниқ ифодалаган бошқарилувчанлиги.

Педагогик технологиянинг структураси (Г.К.Селевко таълимоти бўйича) қуйидагиларга асосланади:

- а) концептуал асос;
- б) таълим мазмуни:
 - таълим мақсадлари – умумий ва конкрет;
 - ўқув материалининг мазмуни;
- в) технологик жараён:
 - таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини бошқаришда ўқитувчининг ташкилий, коррекцион ва назорат қилиш метод ва усуллари;
 - таълим олувчилар фаолиятини ташкил қилиш методлари, усуллари ва турлари;
 - таълим жараёни диагностикаси.

Барча педагогик технологиялар учун асосий методологик талаб технологик мезонга мос келишидир, яъни ҳар қандай педагогик технология технологиявийлик мезонларини қониктириши зарур. Технологик мезонларга қуйидагилар қиради:

1. Концептуаллик. Таълим мақсадларига эришишнинг фалсафий, психологик, дидактик ва ижтимоий-педагогик асосномасини ўз ичига олган аниқ илмий концепцияга асосланиш.

2. Тизимлилик. Жараён мантиқи, унинг барча қисмларини ўзаро боғлиқлиги, умумийлиги ва яхлитилиги. Яхлитлик ва ўзини-ўзи ривожлантириш хусусиятига эга. Ўзини-ўзи ривожлантириш деганда ўқитувчининг билиш методлари, усулларини қўллашдаги касбий маҳорати ва ижодкорлигини ривожлантириб бориши, ўз устида ишлаши тушунилади.

3. Бошқарувчанлик. Таълим жараёнини диагностик режалаштириш, лойиҳалаш, таълим жараёнини изчил диагностика қилиш, натижаларни тўғирлаш, коррекциялаш мақсадига қаратилган воситалар ва методларнинг ўзлаштирилиши. Оптимал режалаштирилган натижаларга эришишга қаратилган диагностик мақсад кўйиш, ўқувчиларнинг билиш жарёнини лойиҳалаштириш, таълим воситалари ва йўлларида вариатив фойдаланишни кўзда тутади.

4. Самаралилик. Кучли рақобат шароитларида аниқ таълим стандартига эришишни кафолатловчи самарали натижалар ҳамда мақбул ҳаракат ва ҳаражатлар.

5. Қайта тикланувчанлик (қайтарувчанлик). Бошқа бир турдаги таълим муассасаларида бошқа субъектлар томонидан технологияларнинг такрорланиши.

Педагогик технологияларнинг психологик асослари таълим олувчиларнинг куйидаги аклий фаолиятлари занжирида акс этади:

1. Мотивация. Ўқитувчи томонидан таълим олувчиларда мавзуни ва унинг мазмунини ўзлаштиришга қизиқиш ва кучли ички эҳтиёжни пайдо қилиш, шакллантириш.

2. Ўқув материални қабул қилиш. Ўқитувчи томонидан янги мавзуни мазмунга мос метод, усул ва ўқитиш воситаларидан фойдаланиб тушунтириш жараёнида таълим олувчиларда юзага келади.

3. Ўқув материални тушуниш (идрок этиш). Ўқитувчи томонидан билиш жараёнини фаоллаштириш учун ташкил этилган барча фаолият турлари ва шаклларида иштирок этган ўқувчи томонидан таълим материални аклий қайта ишлаш натижасида юзага келади.

4. Эслаб қолиш. Ўқитувчи томонидан ўрганилаётган мавзу мазмунини ўқувчилар томонидан чуқур, мустаҳкам ва тўлиқ ўзлаштирилиши имконини берувчи билиш фаолиятларини ташкил қилиш натижасида рўёбга чиқади.

5. Билим, кўникма ва малакаларни қўллаш. Ўрганилаётган мавзу бўйича олинган билимларни эгаллаш, қабул қилиш, тушуниш ва эслаб қолиш орқали кейинги ўқув материали ва ижодий характердаги амалий топшириқларни бажара олишда намоён бўлади.

Технологик ўзлаштиришнинг дидактик асослари таълим жараёнининг кетма-кетлигини белгилайди. Аввало таъкидлаш лозимки, исталган дидактик жараён (ДЖ) мотивлангандир. Мотивация (М) босқичидан кейин ҳаракатлар алгоритми (ХА) босқичи, яъни таълим олувчиларнинг таълим жараёнидаги билиш фаолиятларининг кетма-кетлиги юзага келади. Ҳаракатлар алгоритми ўқитувчининг таълим олувчиларнинг билиш фаолиятларини бошқарув алгоритми (БА) билан узвий боғлиқ. Натижа эса ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларининг ўсишида (б.к.м.Ў) намоён бўлади. Ўзлаштириш технологиясининг кетма-кетлигини ўзига хос формулада акс эттириш мумкин.

$$ДЖ = М + ХА + БА = б.к.м.Ў$$

Ўқитувчи ўз фаолиятида педагогик технологияларни қўллашдан аввал қуйидаги дидактик талабларни билиб, тушуниб олиши ва кейинчалик уларни фаолияти давомида ҳисобга олиши шарт.

1. Педагогик технологияларнинг ҳеч бирини оддий дарс таркибида қўллаб бўлмайди.

2. Курс, бўлим, маззунинг тематик режаси ёки технологик ҳаритасини ишлаб чиқишда ўқитувчи томонидан қўллаш учун танланган технология мавзу бўйича дарслар типига мос келиши, уйғун бўлиши шарт.

3. География таълимида бирор бир технологиянинг устунлик қилишига йўл қўймаслик зарур. Таълим жараёнида педагогик технология унинг ўқув материали мазмунига кўра танланганлиги, ўқувчиларнинг таклиф этилган технологик режимда ишлашга тайёрлиги, ўқувчиларнинг билим даражаси ва ўқитувчининг танланган технологияни тўғри ва самарали қўллаш имконини берувчи касбий тайёргарлигига кўра танланади.

4. Географияни ўқитишда педагогик технологияларни қўллаш ўқувчиларнинг география фани бўйича мавжуд билимлари даражаси билан боғлиқ. Шундагина қўлланилаётган технология мавжуд билимларнинг чуқурлашиши ва мустаҳкамланишини таъминлайди.

Бугунги кунда педагогик технологияларни классификациялаш (таснифлаш) борасида ҳам хилма хил қарашлар учрайди. Таниқли олим Г.К.Селевко педагогик технологияларни уларнинг туб моҳияти ва ўзига хослигига кўра классификациялашни таклиф қилиб, уларни ўн икки турга ажратади¹⁵:

1. Қўлланиш даражаси бўйича (умумпедагогик; хусусий предметли; локалли, модулли, тор педагогик).

2. Фалсафий асос бўйича (материализм, идеализм, диалектик, метафизик, инсонпарвар, ноинсонпарвар, антропософия, теософия, прогматизм, экзистенциализм, сционизм).

3. Руҳий ривожлантиришнинг етакчи омиллари бўйича (биогенли, социогенли, психогенли, идеалистик).

4. Ўзлаштириш концепцияси бўйича (ассоциатив рефлаторли, ривожлантирувчи, беҳевиористик, гештальттехнология, суггестив, нейролингвистик).

5. Шахс тузулмасига йўналтирилганлик бўйича (информацион, операцион, ҳаяжонли-бадий, ҳаяжонли ахлоқий, ўз-ўзини ривожлантирувчи, эвристик ва амалий).

6. Мазмуни ва тузилиш характери бўйича (таълимий ва тарбиявий, дунёвий ва диний, умумтаълим ва касбга йўналтирилган, гуманитар ва технократик, турлича соҳавий технологиялар, хусусий предметли ҳамда монотехнологиялар, политехнологиялар).

7. Ташкилий шакллар бўйича (синф-дарс, муқобилли, академик, яқка тартибли, гуруҳли, жамоа бўлиб ўқиш усуллари, табақалаштирилган таълим).

8. Билиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш тури бўйича (маърузали классик ўқитиш; аудиовизуалли техник воситалар ёрдамида ўқитиш; “маслаҳатчи тизим”; китоб ёрдамида ўқитиш; “кичик гуруҳ” тизими; компьютерли ўқитиш; “репетитор” тизими; “дастурли таълим”).

¹⁵Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. – М.: «Народное образование», 1998. – 256 с.

9. Болага ёндашиш бўйича (авторитар, дидактоцентрик, шахсга йўналтирилган технологиялар, ҳамкорлик технологияси, эркин тарбиялаш технологияси, эзотерик технологиялар).

10. Устувор методлар бўйича (репродуктив, тушунтириш-иллюстратив, ривожлантирувчи таълим, муаммоли таълим, ижодий, дастурли таълим, диалогли, ўйинли таълим, ўз-ўзини ўқитиш таълими, информацион таълим технологиялари).

11. Мавжуд анъанавий тизимларни янгилаш йўналишлари бўйича (муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш асосида; болалар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш асосида; ташкиллаштириш ва бошқариш самарадорлиги асосида; ўқув материалларини методик ва дидактик реконструкциялаш асосида; табиатан монандлик, муқобиллик технологиялари; муаллифлик мактабининг ягона технологияси).

12. Таҳсил олувчилар тоифаси бўйича (оммавий технология, олға одимловчи таълим, тўлдирувчи; паст ўзлаштирувчилар билан ишлаш технологиялари, иқтидорлилар билан ишлаш технологиялари).

Бизнинг фикримизча, педагогик технологияларнинг барчасини учта асосий гуруҳларга ажратиш мумкин.

1. Тушунтириш-иллюстратив педагогик технологиялар. Мазкур гуруҳ педагогик технологиялари асосида оғзаки ва кўргазмали ўқитиш методлари устуворлигидаги дарс кўзда тутилади. Ўқувчиларнинг ўзлаштириши эса репродуктив даражадаги ўзлаштириш орқали амалга оширилади.

2. Шахсга йўналтирилган таълим технологиялари. Бу гуруҳ технологияларини қўллаш ўқитувчига ўқувчиларнинг индивидуал-психологик имкониятларини ҳисобга олган ҳолда билиш жараёнини ташкил қилиш имкониятини беради.

3. Ривожлантирувчи таълим технологиялари. Бундай технологиялар ўқувчиларнинг табиатан берилган қобилият ва қизиқишларини аниқлаш, билиш жараёнида ўқувчининг шахсий ривожланишининг ички механизмларини ҳам камраш имконияти билан ажралиб туради.

Ўқитишнинг устувор (доминант) методларига кўра классификацияга мисол келтириб ўтамиз. Бунга сабаб, қуйида география ўқитишда қўлланиладиган технологияларни тафсифлашда айнан шу классификация мезонларига асосланганмиз. Бу гуруҳга

(Г.К.Селевко бўйича) тушунтириш-иллюстратив, репродуктив, муаммоли-изланувчилик, ижодий, ривожлантирувчи таълим, дастурли таълим, диалогли, ўйинли, информацион (компьютерли) технологиялар киради. География ўқитиш методикасида географик таълимда қўлланиладиган педагогик технологиялар классификацияси ишлаб чиқилмаган бўлсада, кўп сонли (50 дан ортиқ) технологиялар орасидан ўқитувчилар томонидан амалда кенг фойдаланиб келинаётганларини ажратиш мумкин. Булар:

– шахсга йўналтирилган ривожлантирувчи таълим технологияси;

– даражали дифференциацияланган таълим технологияси;

– модулли таълим технологияси;

– жамоавий ўқитиш усуллари технологияси;

– лойиҳавий таълим технологияси;

– ўйин технологиялари;

– компьютерли (информацион) технологиялар;

– дастурли таълим технологиялари;

– машинасиз дастурлаш технологияси;

– устахона технологияси;

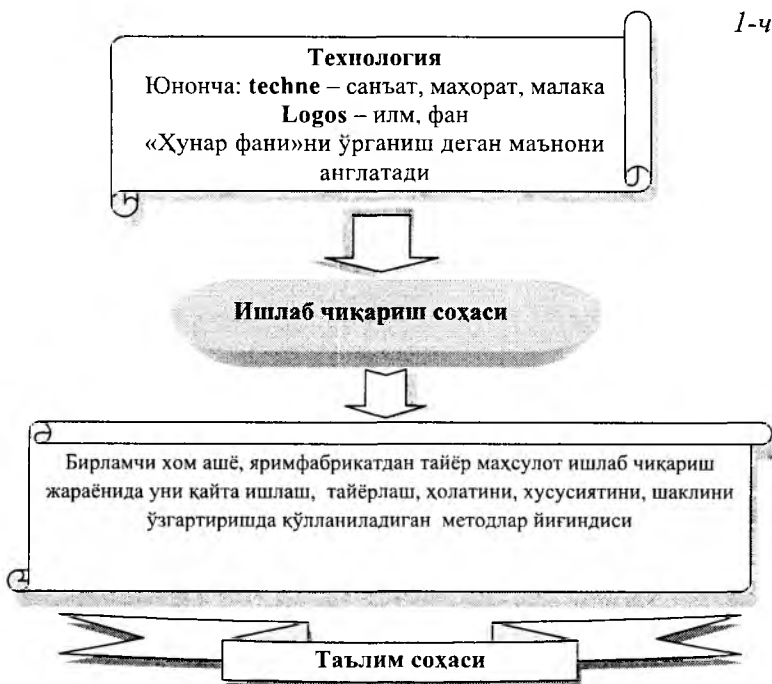
– ўқув материални чизмалар ва белгилар моделлар асосида ўқитиш технологияси;

– “Ўқувчи портфели” технологияси.

Инновацион педагогик технологиялар шароитида география ўқитувчисининг ўқитишдаги самарали метод ва воситаларини мазмунан янгилаш, методик тайёрларнинг таркибий қисмларига муайян ўзгартиришлар киритиш, амалий машғулотлар ва тажрибаларни бажаришда асбоб-ускуналардан, жиҳозлардан самарали ва унумли фойдаланиш йўллари топиш, афзал томонларини кўрсатиш, уларни классик асбоблар, яъни ишлатиб келинаётган асбоблар билан солиштириш ва янги асбоб-ускуналардан самарали фойдаланишга оид тавсиялар яратиш, география фанини ўқитишда фойдаланилаётган методларни таҳлил қилиш йўли билан инновацион педагогик технологияларни солиштириш, уларнинг афзаллик томонларини кўрсатиш, географияни ўқитиш жараёнида инновацион методлар орқали самарадорликка эришиш йўллари аниқлаш, таҳлил қилиш, инновацион таълим технологиялари, воситалар, шакллари педагогик тизим сифатида ишлаб чиқиш ва бу технологияларнинг афзаллик томонларини очиб бериш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир.

Педагогик технологиялар – тарихий аспект

1-чизма

Я.А.Коменский

У ўқитишни “техник” тарзда амалга оширишга, таълим жараёнининг муваффақиятли, натижали бўлишига даъват қилган. Педтехнологиянинг энг муҳим гоёси: кафолатланган натижавийлик гоёсини ишлаб чиққан.

Таълимнинг бундай лойиҳалаштирилган натижага олиб келувчи механизмини “дидактик машина” деб атаган

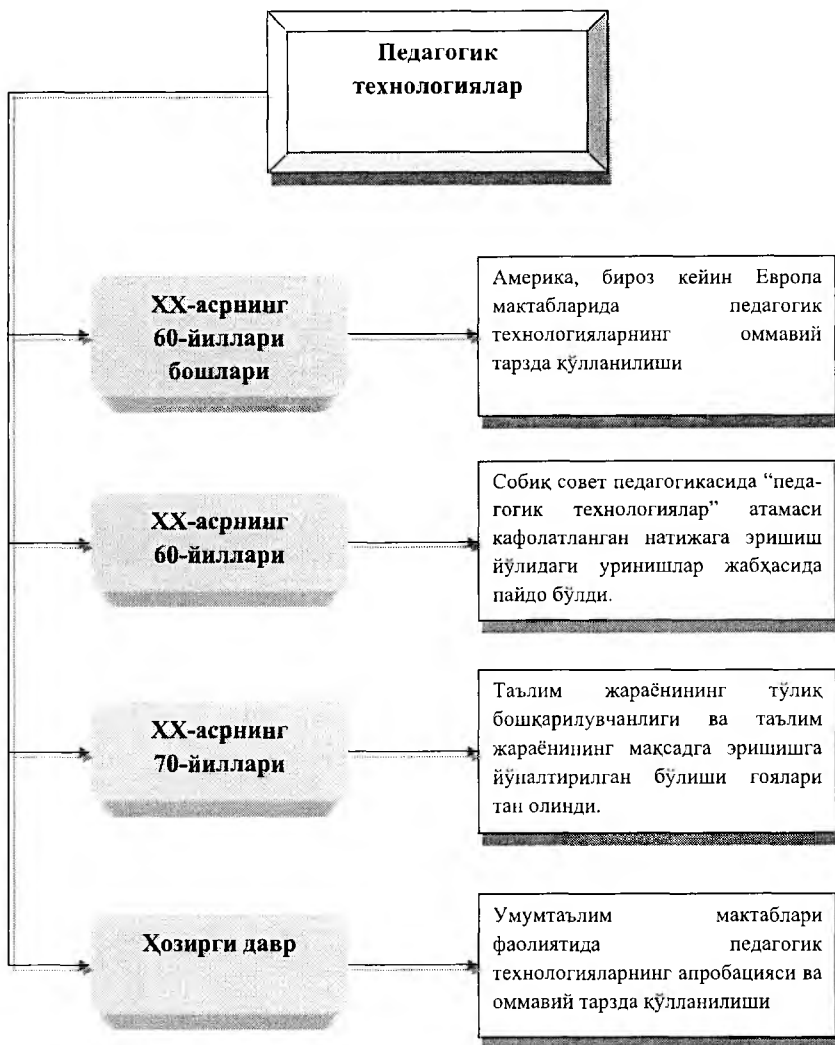
А.С.Макаренко

“Бизнинг педагогик ишлаб чиқаришимиз ҳеч қачон технологик мантиққа асосланмаган...”

Айнан шу сабаб бизда ишлаб чиқаришнинг барча зарурий бўлимлари: технологик жараён, ҳисоб, лойиҳалаштириш ишлари, мувофиқлаштириш, назорат каби бўлимлар кўзда тутилмаган”

Педагогик технология – тарихий аспект

1-чизманинг давоми

Педагогик технология тушунчаси ва таърифлари

2-чизма

ЮНЕСКО

Педагогик технология – бу таълим шаклларини мақбуллаштириш мақсадида, инсон ва техника ресурслари ҳамда уларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда, барча ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини яратиш, қўллаш ва аниқлаш тизимидир

И.П.Волков

Педагогик технологиялар тушунчасига режалаштирилган таълим натижаларига эришиш жараёнининг тавсифи сифатида таъриф беради

И.В.Душина

Таълим технологиялари деганда таълим самарадорлигини ошириш усуллари, натижаси аниқ белгиланган таълим жараёнининг лойихасини тушуниш керак деб ҳисоблайди

Педагогик технология

В.М.Монахов

Педагогик технология – барча деталаригача пухта ўйланган, ўқувчилар ва ўқитувчи учун яратилган қулай шароитдаги ҳамкорликдаги таълим жараёнини лойҳалаш, ташкиллаштириш ва ўтказиш модели

Педагогик технологияларнинг дидактик хусусиятлари

3-қизма

Педагогик технологиялар

Энг муҳим хусусиятлари

- ✓ аниқ белгиланган дидактик мақсад;
- ✓ ўқувчиларнинг билиш жараёнларини фаоллаштиришга қаратилган таълим воситалари, методлари ва шаклларидан фойдаланган ҳолда дидактик мақсадга эришишга қаратилган педагогик вазифалар кетма-кетлиги;
- ✓ дидактик мақсадга эришишнинг максимал даражада кафолатланганлиги;
- ✓ таълим олувчиларнинг билиш фаолияти аниқ ифодаланган бошқарилувчанлик.

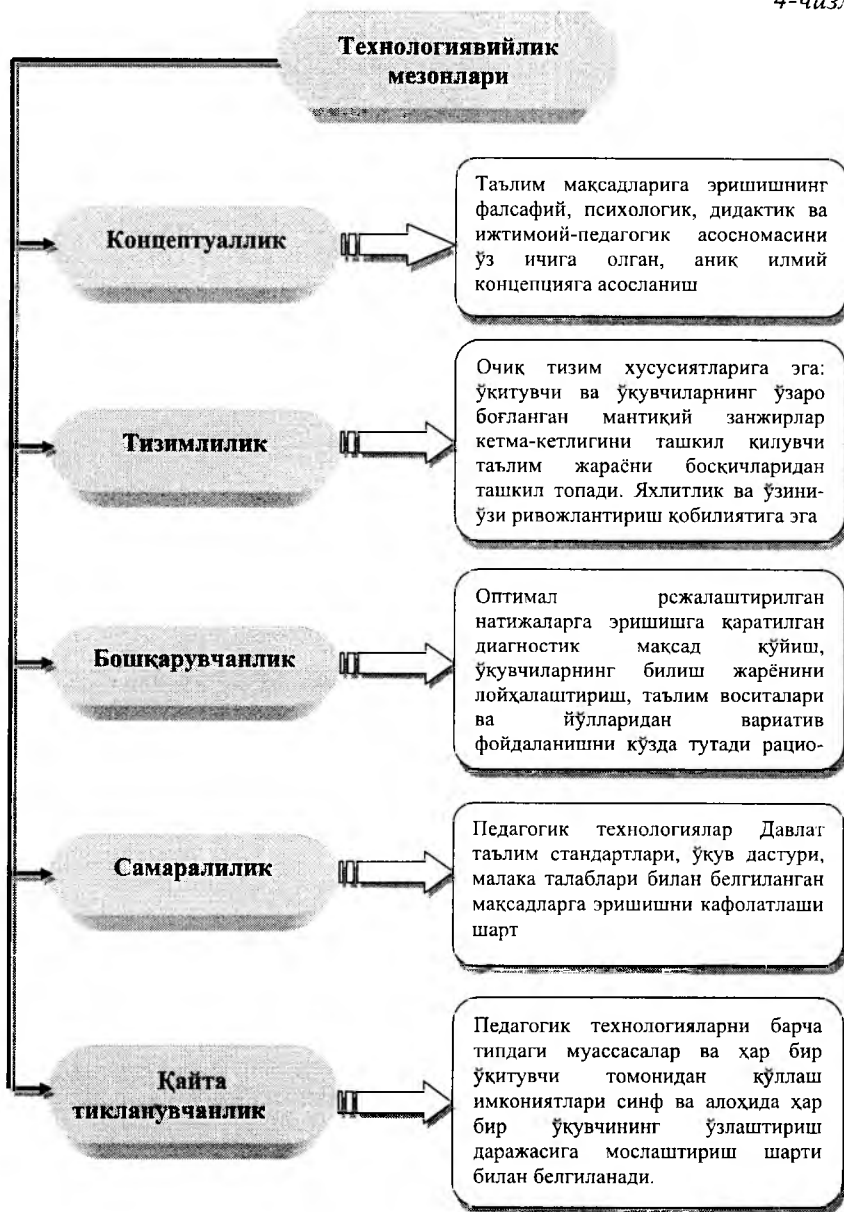
Структураси (Г.К.Селевко бўйича)

Қуйидагиларга асосланади:

- ✓ **концептуал асос;**
- ✓ **таълим мазмуни:**
 - таълим мақсадлари;
 - ўқув материали мазмуни;
 - ✓ **технологик жараён:**
 - таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини бошқаришда ўқитувчининг ташкилий, коррекцион ва назорат қилиш метод ва усуллари;
 - таълим олувчилар фаолиятини ташкил этиш метод, усул ва шакллари;
 - таълим жараёни диагностикаси.

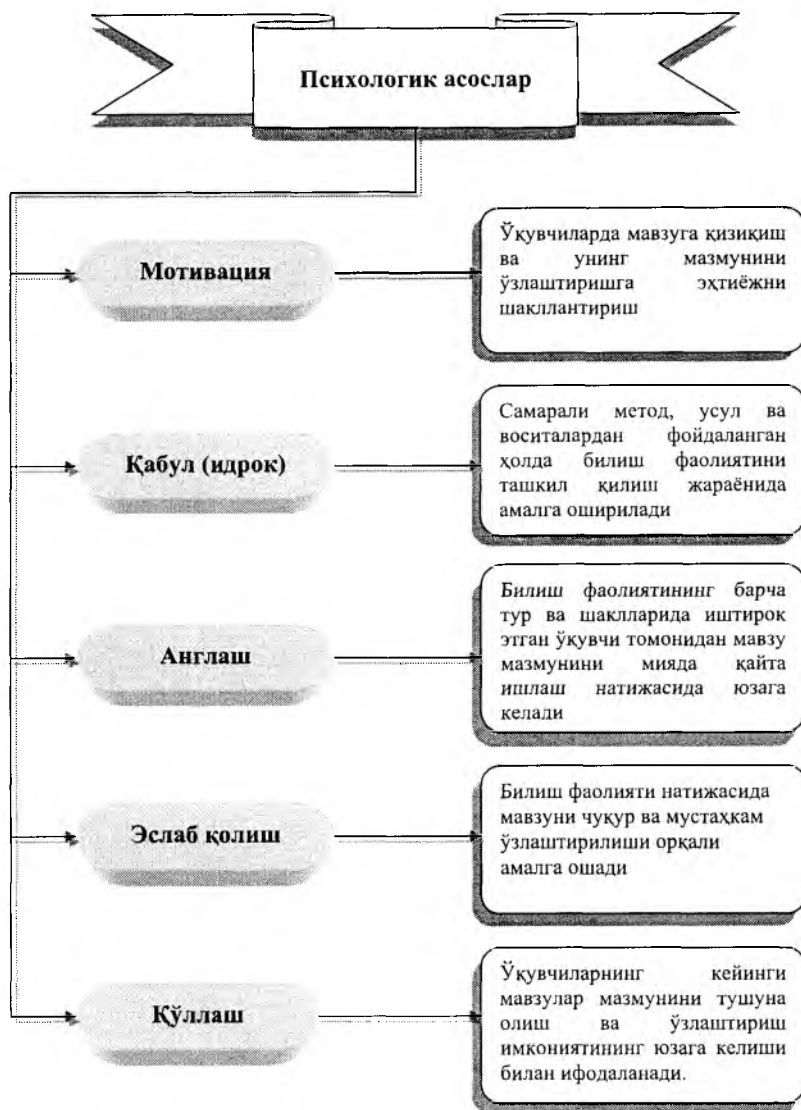
Талаблар

1. Педагогик технологияларнинг ҳеч бирини оддий дарс таркибида қўллаб бўлмайти.
2. Курс, бўлим, мавзунинг тематик режаси ёки технологик харитасини ишлаб чиқишда ўқитувчи томонидан танланган технологияни қўллаш мавзу бўйича дарс тилига мос келиши, уйғун бўлиши шарт.
3. География таълимида бирор бир технологиянинг усунликл қилишига йўл қўймаслик зарур. Таълим жараёнида педагогик технологияни қўллашда унинг ўқув материали мазмунига кўра ташланганлиги, ўқувчиларнинг таълим этишга қаратилган технологик режимда ишлашга тайёрлиги, ўқувчиларнинг билим даражаси ва ўқитувчининг танланган технологияни тўғри ва самарали қўллаш имконини берувчи касбий тайёргарлигига кўра танланади.
4. География ўқитишда педагогик технологияларни қўллаш ўқувчиларнинг география фани бўйича мавжуд билимлари даражаси билан белгиланади. Шундагина қўлланилаётган технология мавжуд билимларнинг чуқурлашиши ва мустақамланишини таъминлайди.

Педагогик технологияларнинг психологик асослари

5-чизма

Таълим жараёни босқичларининг кетма-кетлиги

6-чизма

Педагогик технологиялар классификацияси

7-чизма

Г.К.Селевко педагогик технологияларни турли мезонларга кўра классификациялаш билан бир қаторда, ўқитишдаги устувор методларга асосан тушунтириш-иллюстратив, муаммоли-изланишли, ижодий, ривожлантирувчи, дастурли таълим, диалогли, ўйинли, информацион (компьютерли) ва бошқа технологияларни ажратиб кўрсатади. География дарсларида асосан шахсга йўналтирилган таълим, даражали дифференциал, модулли таълим, ўқитишнинг гуруҳли усуллари, лойихавий таълим, ўйинли, компьютерли (информацион), дастурли таълим, машинасиз дастурлаш, устахоналар технологияси, В.Ф.Шаталовнинг чизмали ва белгили моделлаш технологияси, "Ўқувчи портфели" технологиялари қўлланилади.

II БОБ. ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИГА ТАТБИҚИ

2.1. Муаммоли таълим технологияси

Муаммоли таълим бутунлай янги ҳодиса эмас. Бу технологиядан у ёки бу шаклларда инсониятнинг деярли бутун умри давомида фойдаланилган. Бунинг сабаби – муаммоли ҳолат ёки муаммоли вазият билиш жараёнининг юзага келиш қонуниятларидан бири бўлиб, инсонни тадқиқотчилик фаолиятига ундаган, унинг ижодий фикрлашини ривожлантирган. Бироқ, сўнгги йилларда муаммоли ёндошув таълимнинг муҳим таркибий қисми сифатида методика соҳасига кириб келди ва замонавий география дарсининг ўзига хос бўлагига айланди.

Муаммоли таълимга нисбатан турлича қарашлар мавжуд:

– Ўқитишнинг янгича шакли сифатида (М.Н.Скаткин, И.Я. Лернер)¹⁶;

– Ўқитиш методи сифатида (Л.М.Панчешникова, В.Конь)¹⁷;

– Таълим ёндошуви ёки ўқитиш тамойили сифатида (Г.А.Понурова, Т.В.Кузнецов)¹⁸;

– Янги дидактик технология сифатида (Г.Ю.Ксенозова, Н.Г.Савина)¹⁹.

Юқоридаги барча қарашлар учун бирдек тааллуқли жиҳат, бу ўқувчиларнинг доимий тарзда ўқитувчи томонидан турли муаммоли вазиятларга жалб қилиниши ва уларни счишга ундалишидир.

Психологик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, муаммоли вазият фикрлаш жараёнини фаоллаштиради, тафаккурни юзага келтиради ва шахс фаолияти муаммонинг ечимига йўналтирилади. Муаммоли вазият ўқувчи ўзининг ўқув фаолияти давомида бирор тушунарсиз, зиддиятли, номаълум нарсага дуч келганлигини билдиради. Бошланғич маълумотлар ва фикрлардан иборат муаммоли вазият муаммога айланади. Шу тарзда муаммоли ва-

¹⁶Лернер И. Я. Проблемное обучение. М.: Знание, 1974.

¹⁷Методика обучения географии в школе / под ред. Л. М. Панчешниковой. М.: Просвещение, 1997.

¹⁸Понурова Г. А. Проблемный подход в обучении географии в средней школе. М.: Просвещение, 1991.

¹⁹Ксенозова Г. Ю. Перспективные школьные технологии. М.: Педагогическое общество России, 2000; Савина Н. Г. Применение дидактических технологий в преподавании школьного курса географии. Брянск : БГПУ, 2000.

зиятнинг бош элменти – номаълум нарса кейинги ҳаракатлар учун зарур бўлган янгилик сифатида кашф қилинади.

Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳар қандай муаммоли вазият ҳам тафаккур қилишга ундамайди. Борди-ю субъектда муаммони ечишга эҳтиёж бўлмаса, шунингдек, тадқиқотни бошлаш учун зарурий бошланғич билимлар етарли даражада бўлмаса тафаккур юзага келмайди.

2.1-расм. Муаммоли таълимнинг асосий тушунчалари

Ўрганиш объекти ва субъекти ўртасидаги қарама-қаршилик муаммоли таълимни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бу ҳол ўрганилаётган ҳодисани очишга объектив зарурият, талаб ҳамда ўқувчининг унга субъектив ёндошуви орасидаги қарама-қаршиликда намоён бўлади. М.И.Махмутов фикрича, бу ўқувчининг мавжуд билимлари ва муаммони тушуниб етиши учун аввалги билимларида етишмайдиган янги фактлар, маълумотлар, ҳодисалар ўртасидаги диалектик қарама-қаршиликлардир²⁰.

²⁰ Махмутов М.И. Проблемное обучение. – М.: Педагогика, 1975.

Ўқув муаммоларини тақдим этиш шакллари турлича бўлиб (муаммоли саволлар, топшириқлар, масалалар), улар умумийликка эга. Уларнинг мазмунида уларни амалга ошириш жараёнида муаммоли вазиятларнинг юзага келиш имкониятлари ётади. Муаммоли масала ёки топшириқни ҳал қилиш ўқувчиларни янги билимлар билан бойитади.

Демак, муаммоли таълим жараёнини ўқитувчи дарсларда турли муаммоли вазиятларни юзага келтириш, ўқувчиларни уларни таҳлил қилишга ундаш, ўқувчиларга муаммонинг ечимини топишга ўргатиш, ўқувчиларда муаммодаги мавжуд қарама-қаршиликларни аниқлай олиш, муаммони тўғри шакллантира олиш кўникма ва малакаларини шакллантириш орқали амалга оширади. Муаммоли таълим дидактика қонуниятларига асосан, турли методлар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Бу методлар муаммони тасвирлаш, қисман тадқиқотчилик ёки изланувчанлик методлари бўлиши мумкин.

Муаммоли таълим технологиясининг ўзига хослиги ўқувчиларни мустақил таълим фаолиятига қамраб олиш билан белгиланади. Ушбу фаолият ўқувчиларда муаммоларни мустақил ечиш малакасини аста-секинлик билан, босқичма-босқич ечиш босқичларини, тартибини алоҳида кўрсатиб бериш орқали шакллантириб борилиши зарур.

Муаммоли топшириқларни ечиш жараёнида ўқувчиларда ижодий фаолият тажрибаси ўзлаштирилиб, ривожлантирилиб борилади. Бу борада сезиларли натижаларга эришиш учун эса савол ва топшириқлар тизимидан фойдаланиш лозим. Дидактикада топшириқларни тузишга турлича ёндашувлар мавжуд. География ўқитиш методикасида И.Я.Лернер томонидан таклиф этилган ёндошувдан фойдаланилади. Муаммоли топшириқлар тизимини ишлаб чиқишда қуйидаги шартларга асосланилади:

1) Берилган савол ёки топшириқ мазмунининг география фанининг мавжуд илғор ғоялари, тушунчалари ва қонуниятлари билан боғлиқлиги.

2) Муаммони географиянинг илмий билиш методлари орқали ҳал этиш имкониятининг мавжудлиги (шу жумладан, фан тарихида юз берган реал вазиятлар орқали ҳам).

3) Савол ва топшириқларнинг бутун Ер юзидаги долзарб масала ва муаммолар билан боғлиқлиги, чунки бу ҳол ўқувчиларнинг

аклий жиҳатдан маълум даражада ўсиши, дунёқарашининг кенгайишига олиб келади.

4) Муаммони ҳал этиш жараёнида ўқув материални асосий муаммо атрофида жамлаш имкониятининг мавжуд бўлиши.

Ўқоридаги шартлар асосида мактаб географиясини ўқитиш методикаси ва амалиётида синовдан ўтган муаммоли топшириқлар тизими (Л.М.Панчешникова, Г.А.Понурова) ишлаб чиқилган. Бу географияда ўзига хос “анъанавий муаммоли таълим” бўлиб, фанда мавжуд муаммоларни ўқувчиларнинг имкониятларига мослаштиришдир.

Географияни ўқитишда муаммоли топшириқларнинг қуйидаги турларидан фойдаланилади:

- Илмий фараз (гипотеза)ларга асосланган топшириқлар (масалан, кўп йиллик музликларнинг келиб чиқиши тўғрисида, Ер сайёрасидаги иқлим ўзгаришлари тўғрисида);

- Ўқувчиларнинг аввал ўзлаштирган билимлари билан берилган топшириқ ёки савол ўртасида фарқ, зиддият бўлишига асосланган топшириқлар (масалан, Африканинг экваториал ва тропик ўлкаларининг ёзги ва қишки ҳаво температурасини таққослаш жараёнида ўқувчилар нима учун экватордан узоқроқда жойлашган тропик минтақаларда июль ойи ҳаво ҳарорати экватордагидан юқорироқ эканлигини аниқлашлари керак бўлади);

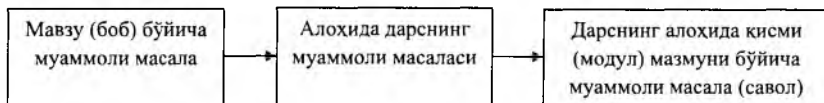
- Мантиққа зид, одатий илмий ёки маиший тасаввурларга зид равишда тузилган топшириқлар (масалан, шимолга юрган сари Сибирнинг табиий шароити қаттиқлашиб, кескинлашиб бориши маълум, бироқ, нима сабабдан XV асрда бу ҳудуднинг руслар томонидан ўзлаштирилиши шимолдан жанубга қараб амалга оширилган);

- Сабаб ва оқибат ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга қаратилган топшириқлар (масалан, Амазония ҳудудидаги мавжуд сельва тўлиқ кесиб юборилганида қандай ўзгаришлар юз бериши мумкинлиги ҳақида);

- Диалектик ғояларни тушуниш, қарама-қарши ғоялар билан тажриба қилиб кўришни талаб этувчи топшириқлар (масалан, фан ва техника тараққиёти натижасида маълум ҳудуднинг табиий шароити инсоннинг яшаш ва турмуш тарзига қай даражада таъсир кўрсатиши (ортиши ёки камайиши)ни ўрганиб чиқиш).

Муаммоли таълим самарадорлиги унинг тизимлилиги билан белгиланади. Дарсларни режалаштириш ва ташкил қилишда ўқитувчи ўтиладиган мавзу ва унга ажратилган дарс(соат)ларнинг муаммоли таълимни ташкил қилиш имкониятларини аниқлаши ва муаммоли ёндошувни амалга ошириш йўллари ишлаб чиқиши шарт бўлади. Уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва кетма-кетлигини куйидагича тасвирлаш мумкин (2.2- расм).

2.2-расм. Муаммоли топшириқлар тизими

Турли кўринишдаги муаммоли вазиятларни яратишда ўқитувчи учун асосий қийинчилик – ўқувчиларнинг ўзларидаги мавжуд билимлар билан берилган топшириқ ёки саволнинг янги талаблари ўртасидаги мослик йўқлигини, зиддият борлигини аниқлаш, янги билимлар тизимидан ўзлари учун зарурларини ажратиш олиш ёки аввал ўрганилган билимларни янги шароитларда қўллаб кўришларига эришишдир.

Муаммоли ўқитишда ўқитувчи фаолияти куйидагилардан ташкил топади:

- муаммоларни белгилаш ва муаммоли топшириқларни тузиш;
- топшириқни ўқув жараёнига олиб кириш йўллари белгилаш;
- муаммонинг ўқувчилар томонидан ечиш вариантларини белгилаш;
- муаммони кўриб чиқиш вақтида ўқувчилар фаолиятини бошқариш;
- муаммони таҳлил қилиш ва уни ечиш режасини ишлаб чиқишда ўқувчиларга ёрдам бериш;
- муаммони ечиш жараёнида маслаҳатчи бўлиш;
- ўзини-ўзи назорат қилиш йўллари топишда ёрдам бериш;
- муаммони умумий муҳокама қилиш ёки хатолар устида ишлаш.

Аксарият ҳолларда синфдаги кучли ўқувчиларгина муаммоли топшириқни ечишнинг уддасидан чиқадилар. Қолганлари эса ечим қандай топилганини билмаган ёки тушунмаган ҳолда жавобларни эслаб қоладилар. Шунга қарамай барча ўқувчилар ижодий фикрлаш жараёнига фаол жалб қилинишлари шарт. Шу мақсадда ўқувчиларни қуйидаги жадвалда берилган муаммоларни ечиш мантиқи, ечимни топишнинг асосий босқичлари билан таништириш тавсия этилади.

2.1-жадвал.

Муаммони ечиш босқичлари

Босқич номи	Амалга ошириладиган ишлар мазмуни	Ўқув вазифасини бажариш
1. Муаммонинг аниқланиши, англаниши, зиддиятнинг кашф қилиниши	Илк тушунарсизлик, ноаниқлик, зиддият, тушуниб етмаслик ёки ҳаракатларни амалга ошириш жараёнида енгиб бўлмас тўсиқ олдида турганлик ҳиссининг пайдо бўлиши. Берилган муаммоли саволдаги яширин зиддиятни аниқлаш	Сабаб-оқибат алоқаларининг ўрнатилиши, алоқалар ўртасидаги узилиш, зиддиятни топиш. Ечилиши лозим бўлган муаммони шакллантириш
2. Гипотеза (фараз)ни шакллантириш	Гипотеза ёрдамида тадқиқот йўналишини белгилаш	Гипотезанинг илгари сурилиши
3. Гипотезани исботлаш	Гипотезада берилган таърифни исботлаш ёки рад қилиш	Бевосита ҳаракатлар ёрдамида ечимни текшириб кўриш ва гипотезани асослаш
4. Умумий хулоса	Аввал шакллантирилган сабаб-оқибат алоқаларини янги мазмун билан бойитиш	Сабаб-оқибат алоқаларини ўрнатиш

Муаммоли топширикни ечишда марказий ўрин гипотезани шакллантириш ва уни текшириб кўришга берилган. Қуйидаги топширикни мисол тарикасида келтирамиз: “Хариталардан фойдаланиб, оқмас кўллар тоифасига кирувчи Чад кўлининг суви нима учун чучук эканлигини аниқланг (унинг суви бирозгина шўрроқ)”. Бу топширик б-синф ўқувчиларига мўлжалланган бўлиб, “Материқлар ва океанлар табиий географияси” курсига тааллуқли.

Биринчи босқич. Географиянинг аввалги курсларидан ўқувчилар оқар кўлларнинг суви чучук бўлиши, оқмас кўллар суви эса шўр бўлишини биладилар. Эгалланган билимларнинг янги маълумот билан тўқнаш келиши ўқувчиларда мантикий муаммони келтириб чиқаради, уларни ўйлантириб қўяди, яъни, муаммоли вазият юзага келади.

Шундан кейинги сабаб-оқибатлар занжирини ишлаб чиқиш ўқувчиларга айнан нима қийинчилик туғдираётганини англашга ёрдам беради (2.2- жадвал).

2.2- жадвал

Муаммоли саволни ечишда сабаб-оқибат занжирини ўрнатиш

Сабаб	Оқибат
1. Юза оқимнинг йўқлиги	Кўл сувининг шўрлиги
2. Юза оқимнинг мавжудлиги	Кўл сувининг чучуклиги
3. Юза оқимнинг йўқлиги	Деярли чучук бўлган сувнинг мавжудлиги

Демак, сабаб-оқибатлар занжирини таҳлил қилиш ёрдамида ўқувчилар мавжуд тасаввурлар ва янги маълумотлар ўртасидаги зиддиятни илғаб оладилар. Айнан шу зиддият ечилиши лозим бўлган муаммони ташкил қилади.

Иккинчи босқич. Ўқитувчи ўқувчилардан Чад кўлига Шари дарёсидан ташқари яна қандай йўл орқали сув қуйилиши мумкинлигини тасаввур қилиб кўришни сўрайди. Ўқитувчи ўқувчиларнинг фикрлари асосида гипотезани шакллантиришга ёрдам беради. Гипотеза тахминан қуйидаги кўринишда бўлади: юза оқимнинг йўқлиги кўл сувининг шўрланишига олиб келиши лозим эди, бироқ, бундай бўлмади. Демак, Чад кўлида оқим мавжуд.

Учинчи босқич. Гипотезани исботлаш йўлларини излаб топиш ўқувчилардан муаммоли топшириқни қайта шакллантиришни талаб этади. Энди улар “Чад кўлига сув қандай манбалардан келади?” деган саволга жавоб топишлари керак бўлади.

Бу саволга жавоб топиш учун ўқувчилар аввал эгалланган билимларни фаоллаштиришлари лозим. Улар сув фақат Ер юзасидан келмаслигини, балки ерости оқимларининг мавжуд бўлиши, вақтинчалик ва доимий бўлиши мумкинлигини ҳам эслайдилар. Бундан келиб чиқадики, гипотеза қуйидаги аниқ фикрлар билан мустаҳкамланади:

- ёмғирлар мавсумида кўлга вақтинчалик дарёлардан сув қуйилиши мумкин;
- вақтинчалик ёки доимий равишда ерости сувлари кўлга қуйилиши мумкин;
- бир вақтнинг ўзида униси ҳам, буниси ҳам бўлиши мумкин.

Ечилаётган муаммонинг мураккаблигига кўра исбот ўқитувчининг ўзи томонидан ёки ўқувчилар томонидан берилиши мумкин. Бизнинг ҳолатда ўқувчиларнинг исботи ўқитувчи томонидан тўлдирилиши мумкин. Чунки, ўқувчиларда тўлиқ исбот келтириш учун билим ҳали етарлича эмас. Ўқитувчи уларнинг фикрларини бу ҳодисанинг бир нечта сабаблари бўлиши мумкинлиги ҳақидаги илмий маълумотлар билан тўлдиради. Тахминлардан бирига кўра, ерости сувлари туби Чад кўлидан анча юқорида жойлашган Боделе ботиғидан қуйилади. Бу ботикнинг ўлчамлари ўтмишда ҳозиргидан анчагина катта бўлган ва Чад кўли унинг таркибига кирган. Бошқа бир тахминга кўра эса, сув Нигер дарёси сув ҳавзасини кесиб ўтувчи ирмоқ томонидан келиб қуйилади. Шундан сўнг, ўқувчилар билан ёмғирлар мавсумида кўлга сув қуйилиши имкониятлари ўрганиб чиқилади.

Тўртинчи босқич. Муаммонинг ечими умумий хулоса билан яқунланади. Бунда ўқувчиларнинг оқмас кўллардаги сувларнинг шўрланганлиги ҳақидаги билимлари янада чуқурлашади ва кенгаяди.

Топшириқларни бундай кенг тарзда муҳокама қилишни ўқув йили давомида бир неча марта ўтказиш тавсия этилади. Технологиянинг эътиборга лойиқ, афзаллик томонлари қуйидагилар:

- ўқувчилар томонидан ўзларининг ақлий фаолият даражасини баҳолаш;

- ижодий фикрлаш, гипотезаларни илгари суриш ва текшириб кўриш малакаларининг шаклланиши;

- муаммоларни ечиш жараёнига барчанинг фаол жалб қилиниши.

Психологларнинг тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг ақлий ривожланишига шунчаки ўқитувчи томонидан берилган муаммоларни ечишдан кўра кўпроқ мустақил тарзда ноанъанавий саволлар тузиш самара беради. Шунинг учун ҳам география фанининг бошланғич ўқув курслариданоқ ўқитувчи томонидан олдиндан тайёрланган савол ва муаммоларга жавоб топиш билан бир қаторда мустақил тарзда дарсликларда тўғридан-тўғри жавоби йўқ бўлган, ноанъанавий савол ва топшириқларни ўйлаб топишга ўргатиб бориш тавсия этилади. Бундай топшириқни ўқувчилар катта қизиқиш билан бажарадилар.

Бугун муаммоли таълим технологияларини қўллаш бўйича жаҳон тажрибаларида илм-фан доирасидаги, ўқувчиларнинг имкониятларига мослаштирилган, академик характерга эга бўлган муаммолардан фойдаланишнинг ўзи старли бўлмайд қолди. Ўқувчиларни бевосита қизиқтирган, улар кундалик ҳаётда дуч келадиган, улар учун аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган муаммоли вазиятлар устида ишлаш имконини яратиш ҳам жуда муҳим. Бундай муаммолар реал (ҳаётий) муаммолар бўлиб, улардан фойдаланилган муаммоли таълим – “реал муаммоли таълим” деб аталади.

“Реал” муаммолар билан ишлаш бир муаммога икки ёки ундан ортиқ ечим излаб топиш имконини беради. Бу ҳол бугунги замонавий ҳаётимизнинг, бугунги компетенциявий ёндашувга асосланган таълим тизимимизнинг талаби. Бундай муаммоларга ечим топиш маълумот тўплашдан бошлаб уларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш билан яқунланади. Тадқиқотчилик ишларини амалга оширишни талаб қилади. Бундан ташқари реал муаммони ечиш амалий тақлиф ва тавсиялар ёки ўтказилган тадқиқот натижаларини ҳаётга тадбиқ этиш билан яқунланади.

Чет эл методик адабиётларида реал ўқув муаммоларини танлаш ва баҳолашнинг куйидаги мезонлари белгиланади:

1) Муаммолар маълум бир гуруҳ таълим олувчиларнинг

қизиқиши ва эҳтиёжларига мос бўлиши керак.

2) Муаммолар таълим олувчиларнинг ёши ва ёш хусусиятларига жавоб бериши лозим.

3) Ўқув муаммоларини танлашда ўқувчиларнинг тайёргарлиги ва мавжуд тажрибасини ҳисобга олиш шарт.

4) Ўқув муаммоларини танлаш, ҳаракатлар режаси ва муаммони ечиш йўлларини ишлаб чиқишда ўқувчиларнинг ўзлари ҳам иштирок этишлари лозим.

5) Белгиланган муаммо уни ечиш йўлларини танлаш имкониятини бериши, қарор қабул қилиш механизмларини ишга тушириши, ўқувчиларда қарор қабул қилиш малакаларини шакллантириши лозим.

6) Синф ўқувчиларининг барчасини ёки аксарият қисмини фаолаштириш мақсадида танланган муаммо етарлича оддий ва кўп учрайдиган бўлиши лозим.

7) Ўқувчиларнинг барчасида қизиқиш уйғонишини таъминлаш учун ўқув муаммолари етарлича жиддий бўлиши лозим.

8) Муаммоларни танлашда зарурий материаллар, ахборот манбаининг мавжудлигини ҳисобга олиш зарур.

9) Танлаб олинган реал муаммолар айрим ҳолларда биргина география фани доирасига сиғмаслиги ва интеграциялашган ёндашувни талаб қилиши ҳам мумкин.

Намуна сифатида АҚШ мактабларида фойдаланиб келинаётган “Қандай қилиб етиб олиш мумкин?” реал муаммосининг ечимини кўриб чиқамиз²¹. Анъанавий муаммолар ечими каби реал муаммоларни ечиш методикаси ҳам бир нечта қисмлардан ташкил топади.

Биринчи босқич – муаммонинг кўйилиши. Ўқитувчи ўқувчиларга бир пунктдан иккинчи пунктга тез, арзон ва беҳавотир етиб олиш мумкинлигини аниқлашни топширади. Таклиф этилган муаммони ечиш учун ўқувчилар география билан боғлиқ катта ҳажмдаги муҳим тушунчалар билан танишадилар: транспорт тизими, транспорт турлари, транспорт оқими, товар ва йўловчиларни ташиш учун мўлжалланган жамоат ва хусусий транспорт ва ҳ.к.

Бунда айрим синфларда уйдан мактабгача ва аксинча йўналишни, бошқа синфларда ўрганилаётган ҳудуддаги дам олиш

²¹ Максаковский В. И. Преподавание географии в зарубежной школе. М.: Владос, 2001.

жойларига, учинчилари билан ўрганилаётган ҳудуддаги ўқув ва маданий муассасаларгача бўлган йўналишни кўриб чиқиш мумкин. Юқори синфларда эса ўқувчиларни кишлоқ жойдан шаҳаргача ёки мамлакатнинг бир жойидан бошқасигача бўлган йўналишдаги муаммога жалб қилиш мумкин.

Иккинчи босқич – тавсия этиладиган ўқув фаолияти турлари. Маълумотларни тўплаш ва уларни тизимлаштириш тадқиқотлар учун қатга имкониятлар очиб беради.

Ўқувчилар бир нечта кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда, маҳаллий транспорт тўғрисида маълумотлар тўплашга киришадилар. Улар ўз кузатувларидан фойдаланадилар, маҳаллий аҳолидан интервью ва анкета сўровномаларини оладилар, автобус йўналишларини ўрганадилар, куннинг маълум қисмларида бекатларда одамлар тўпланадиган жойларни кўздан кечирадилар, йўл учун кетадиган вақт ва ҳаражатни белгилайдилар ва ҳ.к. тўпланган маълумотларни диаграммалар, жадваллар, харита, чизма, фото суратлар ва ҳисоботлар кўринишида тизимлаштирадилар. Ушбу материаллар дарсда муҳокама учун асос бўлиб хизмат қилади. Муҳокама вақтида ўқувчилар аҳолига транспорт хизмати кўрсатишни яхшилашга қаратилган таклиф ва тавсиялар берадилар, жамоат транспортининг янги ҳаракат йўналишлари чизмаларини ишлаб чиқадиладар.

Учинчи босқич – иш натижаларини амалиётга тадбиқ этиш. Олинган натижаларни тадбиқ этишни турли йўллар билан амалга ошириш мумкин: ўқувчилар маҳаллий бошқарув органларига хат билан мурожаат қиладилар, уларнинг ғояларини қўллаб-қувватловчи кишиларни излаб топадилар, ўз мурожаатлари остига имзоларни тўплайдилар ва ҳ.к. Шундай қилиб, юқорида тақдим этилган муаммо ечилганидан сўнг, синфлардан бирортаси маҳаллий ҳокимиятга мактаб ўқувчилари учун махсус велосипед йўлакчасини қуриш таклифи билан мурожаат қилади. Бошқа синф транспортлар қатновини ўзгартириш ва ўқувчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида мактаб яқинида бир томонлама транспорт қатновини йўлга қўйишни, яна бир синф ўрганилаётган ҳудудда транспорт хизматини яхшилаш учун айрим автобуслар йўналиши ва ҳаракат жадвалини ўзгартириш таклифи билан чиқади.

Демак, табиийки, реал, ҳаётий муаммолар билан ишлаш афзалроқ. Улар ўқувчиларнинг эҳтиёжларини қондиради,

тадқиқотчилик амалиётини ўзлаштиришга ёрдам беради, география фани ва умуман ўқув жараёнига ижобий қизиқишларни шакллантиради. Реал муаммолар аксарият ҳолларда ўлкашунослик характерига эга бўлади ва кичик гуруҳларда ишлаш шаклида амалга оширилади.

7-синф Ўзбекистон табиий географияси курсида «Ўзбекистоннинг сув бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш» мавзусини муаммоли таълим технологияси асосида ўрганиш жараёнини қуйидагича ташкил қилиш мумкин.

Мавзунини ўрганиш учун ўқув режасида бир соат вақт ажратилган.

Мавзунини модулли таълим технологияси асосида ўрганишни бошлаш мақсадга мувофиқ. Мавзу иккита модул(қисм)га ажратилади:

1. Ўзбекистоннинг сув бойликларидан фойдаланиш;
2. Ўзбекистоннинг сув бойликларини муҳофаза қилиш.

Ўқувчилар икки гуруҳга ажратилади. Ҳар бир гуруҳ ўзига тегишли модул устида ишлайди.

Биринчи модул бўйича қуйидаги топшириқ берилади:

1. Ўзбекистонда энг кўп фойдаланиладиган қандай сув манбалари мавжуд?

2. Улардан қандай мақсадларда фойдаланилади?

Биринчи гуруҳ аъзолари олдин ўрганилган билимлар ва мавжуд матн асосида қуйидагича жадвал яратишади ҳамда унинг тақдимотини қилишади.

Ўзбекистондаги сув манбалари ва улардан фойдаланиш

Қандай мақсадларда фойдаланилади	Сув манбалари			
	Дарёлар	Кўллар	Сув омборлари	Ер ости сувлари
	Уй-рўзгор учун (ичимлик суви)	Балиқчилик	Сугориш	Уй-рўзгор учун (ичимлик суви)
	Сугориш	Рекреация	Электр энергия олиш	Сугориш
Рекреация	Даволаниш (шифобахш балчиқ)	Рекреация	Даволаниш (минерал сувлар)	

	Сув транспорти	Қирғоқларида тўқай ўсимлик ва ҳайвонларини кўпайтириш	Балиқчилик (қисман)	
	Қирғоқларида тўқай ўсимлик ва ҳайвонларини кўпайтириш	Зовур сувларини йиғувчи хавза		

Ўзбекистонда йилига ўртача 57,7 км³ атрофида сувдан фойдаланилмоқда. Шундан 90,1% суғоришга, 6,2% уй-рўзғорда, 2,2% саноатда, 1,5% балиқчилик хўжаликларида сарфланмоқда²².

Ушбу жадвал 1-модул мазмунини ўзида тўла акс эттиради.

Иккинчи модул: Ўзбекистоннинг сув бойликларини муҳофаза қилиш.

Топшириқлар:

1. Сувни нима учун муҳофаза қилиш зарур?
2. Сув ресурслари қандай усуллар орқали муҳофаза қилинади?

Иккинчи гуруҳнинг тақдими куйидагича бўлиши мақсадга мувофиқ: Сув табиатнинг энг қимматбаҳо минералидир. БМТнинг маълумотига кўра, инсоннинг нормал ҳаёт кечириши учун кунига камида 20 литр сув керак. Агар жаҳонда 1,1 млрд. одам кунига 5 литр сув билан кифояланса, европаликлар жон бошига 200, АҚШда 400 литр сув сарфлашади. Бугун 43 мамлакатдаги тахминан 700 млн. одам инсонга керак бўлган минимал эҳтиёждан ҳам кам сувга эгалар.

Ҳисоб-китобларга қараганда биз Европа давлатларига нисбатан чучук сувни 2-3 марта кўп исроф қиламиз. Ҳолбуки, ичимлик сув захиралари юртимизда Европадаги сингари сероб эмас.

Шундай экан сув ресурсларидан тежаб-тергаб фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш зарур.

Сув ресурсларини муҳофаза қилиш икки йўналишда олиб борилади:

1. Сувни миқдорий жиҳатдан камайишдан сақлаш. Бунинг учун экинларни суғориш талабларига қатъий риоя қилиш, ирригация шахобчаларининг фойдали иш коэффициентини (60%) ошириш, саноат корхоналари совитиш тизимида ишлатиладиган

²² Ғуломов П., Ваҳобов Х., Баратов П. ва бошқалар. География: 7-синф учун дарслик. Т.: "Ўқитувчи", 2009. – 160б. Б-97.

сувларнинг ўрнига бошқа муқобил вариантни (масалан, ҳаво) қўллаш, уй-рўзғорда сувдан тежамкорлик билан фойдаланиш.

2. Сувни сифат жиҳатдан, яъни ифлосланиш ва минераллашиш даражасининг ортиб кетишидан сақлаш. Уй хўжалиги, саноат корхоналаридан чиқадиган ифлосланган сувларни камайтириш, оқава сувларни табиий манбаларга қўшилишини олдини олиш ва уларни тозалаш чора-тадбирларига эътибор бериш.

Ўқитувчи гуруҳлар фикрини умумлаштиради.

Дарснинг кейинги босқичида муаммоли таълим технологияси асосида ишлаш ўзининг самарадорлигини исботлади. Ўқитувчи ўқувчилар олдида қуйидагича муаммони ташлайди: Ўзбекистонда сув муаммони?

Гуруҳлар қайта шакллантирилади. Ўзбекистонда сув муаммо деб ҳисобловчилар 1-гуруҳга, сув муаммо эмас деб ҳисобловчилар 2-гуруҳга бирлашадилар ва ўз фикрларини гуруҳ бўлиб исботлашга ҳаракат қиладилар. Уларга ўйлашиб олишлари учун маълум вақт берилади. Вақт тугаганидан сўнг 1-гуруҳдан бир киши гуруҳ раъйсини ҳимоя қилади. Жамоанинг бошқа аъзолари ҳам қўшимча қилишлари мумкин.

2-гуруҳ ҳам ўзларининг фикрларини далиллар асосида исботлайдилар.

Гуруҳлар тақдимотни тугатганларидан сўнг бир-бирларига саволлар бера бошлайдилар. Саволлар ҳимоя вақтида айtilган фикрларга ойдинлик киритиш, ўз гуруҳларининг фикрини янада таъкидлаб кўрсатишга, қолганларни ҳам шу фикрга қўшилишга даъват этишга қаратилган бўлиши мумкин. Ўқитувчи ёки бошловчи ўқувчи бундай ҳолатга имконият яратган ҳолда баҳс-мунозарани бошқаради.

Ҳар иккала гуруҳнинг фикрлари асосида қуйидагича жадвал шакллантирилади.

Ичимлик суви захираларини баҳолаш жадвали

1-гурух. Ўзбекистонда сув – муаммо эмас	2-гурух. Ўзбекистонда сув – муаммо
1. Ўзбекистон худудида 18 минга яқин дарё, дарёча, сойлар мавжуд. Улардаги сув оқими барча мақсадлар учун етарли	1. Республикамиз худудига қўшни худудлардан йилига 95,6 км ³ дарё сувлари келади. Ўзбекистон худудида эса бор йўғи 9,7 км ³ дарё оқими вужудга келади. Шу билан биргаликда дарё тармоқлари худуд бўйлаб нотекис тарқалган
2. Республикамиз худудида 525 та кўл бор	2. Кўлларнинг аксарияти шўр кўллардир. Чучук сувли кўллар тоғларнинг баланд қисмларида жойлашган ва улардан амалда фойдаланиш имконияти чегараланган
3. Фойдали сув сифими 15 км ³ бўлган 53 та сув омбори бор. Улардан интенсив фойдаланиш йўлга қўйилган	3. Сув омборларидаги сувлар ҳам ифлосланмоқда. Қўшни давлатлар худудида, яъни дарёларнинг юқори қисмларида йирик сув омборлари қуриш лойиҳалари ишлаб чиқилган. Уларнинг амалиётга татбиқ этилиши муаммони янада кескинлаштиради
4. Ер ости сув манбалари ва уларнинг захиралари кўп	4. Бугунги кунда Ер ости сувларидан фойдаланиш ҳажми 0,5 км ³ дан ортмайди
5. Тоғларнинг баланд қисмларида доимий қор ва музликлар кўп. Улар доимий равишда эриб дарёларни сув билан таъминлаб туради	5. Иқлимнинг глобал миқёсдаги исиши тоғлардаги доимий қор ва музликлар майдонини камайтиради. Бу дарёлар сув сарфига ҳам салбий таъсир этади
6. Сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш йўлга қўйилган	6. Сувдан тежамкорлик билан фойдаланилмайди

Ўқитувчининг умумий хулосаси

Гуруҳлар эшитиб бўлинганидан кейин ўқитувчи умумий хулоса чиқаради. Хулоса қуйидагича бўлиши мақсадга мувофиқ: Ўзбекистон арид зонада жойлашганлиги сабабли тоза сув етишмаслиги доимий муаммодир. Айниқса кейинги йилларда аҳоли сонининг кўпайиши, қишлоқ хўжалиги ва саноатдаги ишлаб чиқаришнинг ўсишига мувофиқ сувга бўлган талаб ҳам ошди. Лекин сув захиралари ўзгаришсиз қолмоқда. Юртимиз аҳолиси ва корхона-муассасаларда ичимлик суви тўғрисида тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш, фуқороларнинг экологик мада-

ниятини юксалтириш ичимлик сувини тежаш ҳамда ифлосланишдан сақлашда ижобий натижа беради. Ана шундагина Республикамизда ичимлик суви исрофгарчилигининг олдини олишга ва сувдан оқилона фойдаланишга эришиш мумкин.

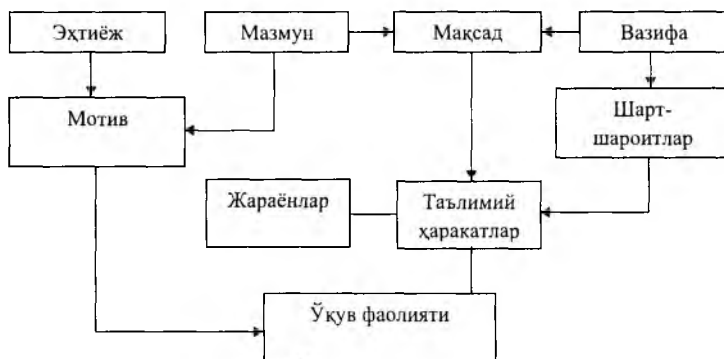
Ўқитувчи машғулот охирида ҳар иккала гуруҳнинг дарс жараёнидаги фаолиятларини таҳлил этади, баҳолайди, уйга вазифа беради ва машғулотни якунлайди.

2.2. Ўйин технологияси

Таълим-тарбия жараёнида ўйинлардан фойдаланиш масаласи ҳамма вақт педагоглар, психологлар, ўқитувчи ва услубчиларнинг эътиборини жалб қилиб келган. Бугунги кунга келиб таълимнинг турли босқичларида ўйинларни ташкил қилиш методикаси, ўйин фаолиятининг психологик-педагогик хусусиятлари тўлиқ ўрганиб чиқилган.

Ўйин фаолиятининг мазмуни ва уни ташкил қилиш масаласида А.Н.Леонтьев, Л.С.Виготский, Д.Б.Эльконинлар ўзларининг муҳим тадқиқот ишларини олиб боришган.

Ўйин назариясининг асосчиси саналадиган А.Н.Леонтьевнинг ёзишича, ўйин – бу мақсадга йўналтирилган фаолият бўлиб, унда олам образли, конкрет, ҳиссий тасвирланади²³. А.Н.Леонтьев томонидан ишлаб чиқилган назария ўйин феноменини тадқиқ этишда асос бўлиб хизмат қилди. Унинг тузилмаси 2.3-расмда ўз аксини топган.

2.3-расм. Ўйин фаолияти тузилмаси

²³ Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. М.: Педагогика. 1976.

Ўйин фаолиятининг асосий унсур(элемент)ларини кўриб чиқамиз. Ўйинни ташкил қилишда унинг мотиви жуда муҳим бўлиб, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўйин фаолиятининг мотиви унинг натижасида эмас, балки бутун жараёнда кўринади. Ўйин мотивациясининг умумий формуласи – ютиш эмас, ўйнаш.

А.Н.Леонтьевнинг таъкидлашича, ўйин инсоннинг бутун умри давомида унга ҳамроҳлик қилади, сезиларли ўзгаришларни бошидан кечиради ва ўйиннинг ҳар бир босқичи ўзига хос хусусиятларга эга. Бундан ташқари, ўйин нафақат мазмуни, балки шакли ва манбаларига кўра ғоятда ранг-баранг²⁴.

Ўйин жараёни тузилишининг яна бир ўзига хос томони – бу тасаввур қилинаётган вазиятнинг мавжудлиги. Л.С.Виготскийнинг фикрича ҳам, ўйиннинг асосий хусусияти “хаёлий вазият”нинг яратилишидир.

Ўйинда унинг иштирокчилари инсон учун зарур бўлган ҳаётий вазиятлар юзасидан тажриба орттирадилар, чунки ўйинда ижтимоий муносабатлар акс этирилади. А.Н. Леонтьев ўз тадқиқотларида ўйин роли тушунчасини олиб кирди, ўйин ҳамда унинг ривожланишининг ҳар хил турларини кўриб чиқди, ўйин фаолиятининг мотивацияси динамикасини ва унинг мазмуни масалаларини пухта ўрганиш ва шундан кейин кўллаш зарурлигини алоҳида таъкидлади.

Демак, ўйин фаолиятининг назарий асослари, ўйин жараёнининг мантиқий ва таркибий тузилиши ишлаб чиқилган, унинг ўқувчининг ақлий ривожланишига ва умуман шахсга таъсир кўрсатиш хусусиятлари аниқланган.

“Ўйин” тушунчаси. Ўйиннинг етарли даражада ўрганилганлигига қарамай, ҳанузгача “ўйин” тушунчаси масаласида бир тўхтамга келинмаган. М.Н.Клариннинг фикрича, дидактик ўйин – бу ўрганилаётган тизимлар, ҳодисалар, жараёнларни имитацион моделлаштириш асосидаги фаол ўқув жараёнидир.

Ўйин феноменини ўрганган яна бир олим, услубчи-географ С.Е.Праслова ўйин – битта сюжет билан боғланган муаммоли топшириқлар тизими эканлигини ва унда иштирокчилар ўртасида роллар тақсимланиши кўзда тутилганлигини, ишбилармонлик ўйинлари жараёнида ўқувчилар қарорлар қабул қилиш ва уларни

²⁴ Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. М.: Педагогика, 1976. С. 308.

бажаришга масъуликни англашни талаб қилувчи вазиятларга туширилишини таъкидлайди.

Ўйин – бу сунъий яратилган, реал ишлаб чиқариш вазиятларини тасвирловчи шароитларда қарорлар қабул қилиш кетмакетлигини ишлаб чиқишнинг гуруҳли машқларидир.

Юқорида келтирилган қарашлардан келиб чиқадики, ўйин – бу ўрганилаётган тизимни ва унда инсон фолиятини моделлаштиришдир.

Чет эл адабиётларида “ўйин” атамаси “моделлаштириш” тушунчасига яқинлаштирилган. “Ўйин” тушунчасининг турлича талқин қилиниши бир қатор сабаблар билан изоҳланади. Биринчидан, ўйин феномени кўпқирралилиги, кўптармоқчилиги билан ажралиб туради, қўлланиш соҳалари кенг ва психология, педагогика, кибернетика, социология, хусусий методика соҳалари томонидан ўрганилади. Иккинчидан, психологик ва педагогик адабиётларда ўйиннинг нима эканлиги, яъни – метод, шакл ёки таълим воситаси эканлигига нисбатан ягона қарашнинг мавжуд эмаслиги. Инсоннинг бошқа фаолиятлари каби ўйин нафақат шаклга, балки, амалга ошириш методларига эга. Шу нуқтаи назардан таълимий ўйин ҳам шакл, ҳам методига эга. Бу ҳолат таълимий ўйин “ички ҳаракатлантирувчи куч” – мақсадга йўналтирилган, билиш фаолиятини ривожлантирувчи таъсир кучи, ҳамда сиртки “қобик” – фаолиятни ташкил қилувчи, бошқариш ва баҳолаш кўринишидаги таълим шакли эга деган фикрни уйғотади.

Ушбу муаммоли масалага И.К.Журавлёвнинг ўқув фани структураси ва таълим методлари ва шаклларининг ўзаро боғлиқлигига нисбатан қарашлари аниқлик киритиши мумкин. Унинг фикрича, “ўқитиши усули – бу ушбу усул ёрдамида ташкил қилинган, дидактик вазиятда ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг ҳамкорлигини таъминловчи модел кўринишидаги ўқитиш методи ва шакли”.

Муаллифнинг таъкидича, “ўйин – бу реал вазиятни моделлаштиришга қаратилган, моделлаштирилаётган шароитда қарорлар қабул қилиш кўникмаларини шакллантириш мақсадида ташкил этилган ўқитиш усули”.

Шундай қилиб, ўйиннинг куйидаги хусусиятларини ажратиш мумкин:

1. Шартлилик. Ўйин иштирокчилари ҳаракатлар ва муноса-

батларда ўзига хос қоидалар ва шартларга эга бўлган шартли воқелик доирасида ҳаракат қилаётганликларини англайдилар.

2. Рамзий характерлилик. Бу хусусият ўқувчиларга ҳато қилишдан чўчимаган ҳолда, муаммони ҳал этишнинг турли вариантларини кўриб чиқиш имконини беради.

3. Ноаниқлик. Ўйиннинг бориши ва натижасининг олдиндан белгилаб берилмаганлиги билан тавсифланади, бу эса ўз навбатида ўқувчиларга эркин ҳаракатланиш, ташаббускорлик, ижодкорлик, топқирлик қобилиятларини намоён қилиш имконини беради.

4. Борлиқ-вақт хусусияти. Ўйиннинг бу хусусияти ўйин вақтида борлиқ ва вақт қайсидир маънода “сиқилиши”да (катта объектнинг кичрайтирилиши, вақтнинг тезлашуви) намоён бўлади ва бу ҳол ўйин динамикасининг ўсиши ва самарали бўлишини таъминлайди.

5. Диалоглашганлик. Ўйинлар оғзаки диалог ва ҳаракатлар “диалог”да намоён бўлади.

Ўйиннинг аҳамияти. Психологик-педагогик тадқиқотларнинг натижалари ўйиннинг аҳамияти борасида айрим хулосалар қилиш имконини беради.

Билиш фаоллигининг ривожланиши ва ўқув-билиш жараёнларининг инсон ҳаётидаги ўрни, унда ўйиннинг роли ҳақида сўз борар экан “ўйин ёш танламайди” ибораси ёдга тушади. Кўп сонли тадқиқотлар ўйин воситасида ўқувчилар билиш фаоллигининг ортиши, ўйин вақтида ўрганилаётган география фанига, илмий масалаларга қизиқишларининг ошиши аниқланган, чунки, бу жараёнда география фанининг мазмуни ва ўқувчиларнинг қизиқишлари ўртасида узвий алоқа ўрнатиш имкони юзага келади.

Ҳаётий вазиятларни моделлаштиришга асосланган ўйинлар олинган билимлар, эгалланган кўникма, малака, компетенцияларнинг аҳамиятини оширади. Ўқувчиларнинг турли янги вазиятларга тушиши билимларнинг интеграциялашувига, унинг ижтимоий тажрибасининг бойишига таъсир кўрсатади.

Ўйинда ижодий тафаккур шаклланади, вазифаларни ижодий ҳал этиш малакаси ривожланади. Аклий меҳнат қобилияти мукамаллашади, чунки, ўйинга бўлган қизиқиш ўқувчини олдига қўйилган кўп вариантли вазифаларга янги ечимлар топишга ундайди.

Ўйин ўқувчиларни мустақил таълим олишига туртки беради. Унда ўзини англаш, ўз имкониятларини синаб кўриш учун кенг имконият очиб берилади.

Ўйиннинг юқори даражадаги мотивацион кучи ўқувчиларда таълим жараёнидан қониқиш ҳиссини ҳосил қилади ва таълим олишга ижобий муносабатни шакллантиради.

Энг муҳими, таълим жараёнидан ва ўз фаолияти натижасидан қониқиш, завқ олиш у ёки бу ёш даврига хос бўлган кўпгина психологик муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Бунга ўйиннинг психик жиҳати ҳам таъсир қилади. Ўйинга хос бўлган жамоавий фаолият мулоқот учун зўр имконият яратади ва бунинг натижасида ўқувчи тенгдошларига мурожат қилади, ёрдам олади ва ёрдам кўрсатади, ахборот алмашади. Шу сабаб ўйинда ўқувчи ўзининг мулоқотга бўлган эҳтиёжини қондиради.

Ўйин фаолияти бошида айрим иштирокчиларни ўйиннинг ҳамкорликда фаолият кўрсатиш жиҳати ўзига жалб қилади, бироқ, қизиқарли жараёнга киришиб кетиш натижасида ўқувчиларга ўйиннинг мазмуни қизиқарли бўлиб боради.

Таълим олувчиларнинг ҳамкорликдаги меҳнати ўқувчиларнинг ўзини ўзи баҳолаши учун замин яратади. Ўйинлар ўқувчиларнинг нафақат ақлий, балки, ахлокий кўникма ва малакаларининг ҳам ривожланишига йўналтирилган бўлиб, шахснинг коммуникатив қобилиятларининг ривожланишига таъсир кўрсатади, жамоада ишлаш малакасини шакллантиради, унинг шахс сифатида шаклланишига ёрдам беради.

Ўйин ақлий ривожланиш учун зарур бўлган амалий ва интеллектуал кўникма ва малакаларнинг ривожланишига таъсир қилади, вазифа ва мақсадларни мустақил англаш, тушуниш, вазифаларни бажаришга қаратилган шарт-шароитлар ва ҳаракатлар кетма-кетлиги режасини тузиш, жамоавий билиш фаолиятини унинг бошловчиси ёки иштирокчиси сифатида амалга ошириш, бир нечта гапдан иборат фикрлар занжирини идрок этиш ва тузиш, миёда ечимнинг бир нечта вариантларини ишлай олиш, ўзининг фаолият усулларини ривожлантиришга ёрдам беради.

Ўйин жараёнида фаолиятнинг гуруҳли характерга эгалиги сабаб яқка ва ялпи иш алмашилиб туради ва бу ўз навбатида фаолиятнинг самарадорлигига, ўқувчилар ўртасида маданий қадриятларнинг алмашинувиға ҳам таъсир кўрсатади.

Ўйин – таълим олиш, ўқиш-ўрганишга қизиқишни шакллантиришда, демакки, умуман шахснинг билиш фаолиятининг ривож-

ланишида ниҳоятда самаралидир. Таъкидлаш лозимки, ўйин билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш йўли, усулигина бўлиб қолмай, билимларни уни ташувчидан қабул қилишни кўзда тутувчи интраверт амалиётдир (экстраверт амалиётдан фарқли тарзда, билимларни ўқитувчи-педагоглардан таълим олувчиларга олиб ўтади).

Бундан кўриниб турибдики, география таълимида ўйинларни ташкил қилиш ҳамда ўтказиш умумий ва фанга оид компетенцияларни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Ўйинлар таснифи ва характеристикаси. Ўйинлар таснифни билиш ўқитувчи учун ўйинни лойиҳалаштириш йўллари тўғри танлашда катта аҳамиятга эга.

Таснифлаш муаммоларини ўрганиш бизни таснифларга асос қилиб олинган турли қарашлар билан таништиради. Таснифлашда педагогика, психология фанлари ва хусусий методикаларнинг назарий ва амалий натижалари акс этади. Таснифлаш масаласидаги ёндошувларни билиш ўйинни яратувчиларга ўзларининг касбий фаолиятларини таҳлил қилиш, баҳолаш, такомиллаштириб бориш имкониятини беради. Бундан ташқари, ўйинлар типологияси уларни ўтказиш методикасини белгилайди, ишлаб чикувчига сюжети ҳаётий вазиятлардан олинган, реал ҳаётга жуда яқин бўлган ва тез ўзгарувчан бўлган ўйинларни тузиш, ишлаб чиқишга ёрдам беради, ўйинлардан фойдаланишни тартибга солади, атамаларни аниқлаштиришга ёрдам беради.

Крикшенка ва Тельферларнинг таснифлари ўйинларнинг умумий тизимида ҳар бир ўйиннинг ўз ўрнини белгилайди, атамаларни умумлаштиради ва аниқлаштиради, таълимни фаоллаштириш йўллари белгилашга ёрдам беради, ҳар бир ўйин турининг ўзига хос тузилмасини кўриш имконини беради.

Академик ўйинларнинг имитацион (таклидий) ва ноимитацион ўйинларга ажратилиши уларни яратиш ва ўтказиш технологияси билан боғлиқ. Агар ўйинда ўрганилаётган у ёки бу жараён моделлаштирилса ёки реал вазият имитация қилинса, демак, бундай ўйинлар “имитацион ўйинлар” гуруҳига тегишли (2.3 жадвал).

Фикримизча, турли таснифларнинг ўзига хос томонларини ҳисобга олган ҳолда иккита асос – фаолиятнинг субъектли ва объектли хусусиятлари асосига қурилган аралаш таснифни таклиф қилиш мумкин.

Ўйинлар таснифи (М.С.Смирнова бўйича)

Ўйинлар хусусиятларига кўра	Конкрет вазиятлар таҳлили	Ролли ўйинлар	Лойихалаш ўйинлари	Ишбилармонлик ўйинлари
Репродуктив				
Қисман-изланувчи				
Тадқиқотчилик				
Ижодий				

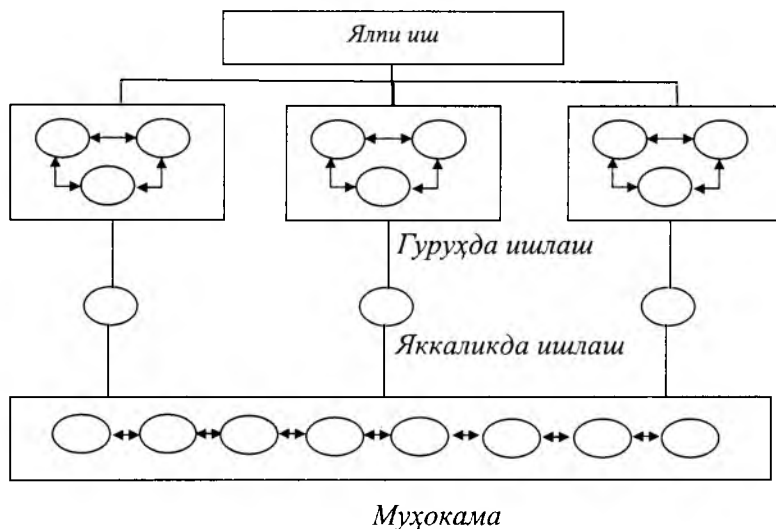
Турли ўйинларни ўтказиш технологиясини аниқлаштириш мақсадида уларнинг тавсифини келтириб ўтамыз.

Конкрет вазиятлар таҳлили (case-study method). Ўйин иштирокчиларига таълимий вазифа, муаммо ёки муаммоли вазият маълум қилинади. Иштирокчиларнинг вазифаси эса берилган муаммони ҳал қилувчи ечим режасини ишлаб чиқиш ёки яқуний ечимни таклиф қилиш. Ҳозирги вақтда ўйиннинг бу тури “кейс” номини олган. Амалиётда муаммо видеосолаҳаларда тақдим этилганда видеокейслар қўлланилади. Ечимларни ишлаб чиқишда ўқитувчи ўқувчиларга гуруҳ ишидан фойдаланган ҳолда, муаммони ўрганишни керакли йўналишда ташкил этишга ёрдам берувчи саволларни таклиф қилиши мумкин. Шундай қилиб, ҳал этиш учун берилган муаммо англанидан сўнг, ўқувчилар гуруҳлари ечим вариантларини ишлаб чиқишга киришадилар. Гуруҳ муаммо ечимини иштирокчилар ўртасида ролларга тақсимламасдан ишлаб чиқади. Роллар муаммоли вазиятни моделлаштиришни кўзда тутди. Ҳар қандай муаммоли вазият эса ҳис-ҳаяжон (эмоциялар) билан боғлиқ. Бироқ, ролларнинг йўқлиги айрим ҳолларда ўйиндаги эмоционалликни сусайтиради.

Конкрет вазиятлар таҳлилининг ишбилармонлик ўйинларидан фарқи – бир гуруҳ фаолияти натижасига бошқа гуруҳ томонидан қабул қилинган ечим варианты таъсир кўрсатмайди, яъни, “ечимлар занжири”нинг йўқлиги.

Гуруҳларда муаммони ишлаб чиқиш ниҳоясига етганидан сўнг, конкрет муаммоли вазият ечими вариантлари тақдимот шаклида ҳимоя қилинади ва муҳокама ўтказилади.

Ҳар бир гуруҳ ўзи ишлаб чиққан лойиҳани ҳимоя қилади ва бошқа гуруҳлар томонидан яратилган лойиҳаларни муҳокама қилишда иштирок этади. Таъкидлаш лозимки, муаммонинг бир тўхтамдаги ечими бўлмаслиги мумкин. Айрим ҳолларда ишлаш давомида ўқувчилар энг афзалроқ деб аташга лойиқ бўлган лойиҳаларни туза олмасликлари ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам муҳокама пайтида ҳар бир лойиҳалардан энг муҳимроқ, аҳамиятлироқ ва кизиқарлироқ ечимлар, ғоялар, ёндошувлар ажратиб олинади ва натижада интеграциялашган лойиҳа яратилади. Ниҳоят, конкрет вазиятлар таҳлилида муаммони тадқиқ қилишнинг якуний босқичида хулоса қилинади, ўйинга якун ясалади ва натижалар баҳоланади (2.4-расм).

2.4.-расм Конкрет вазиятлар таҳлили жараёнида ўқувчиларнинг ўқув фаолияти

Ўйиннинг мазкур турини муаммо ёки вазифани кичик вазифалар ва амалларга ажратишларсиз таҳлил қилиш мумкин бўлганида ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Бу турдаги ўйинни тузишда муҳокама учун материал мазмунини тўғри танлай олиш жуда ҳам муҳим. Конкрет вазиятлар таҳлили ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун ўйин мазмуни асосида ётган муаммо турлари ҳақида эслатиб ўтамиз (2.4 жадвал).

2.4 жадвал

Ўйин фаолиятидаги вазият турлари

Вазият турлари	Мазмуни
Кўргазмали вазият	Қарор қабул қилиш усули ҳаётий, амалий материал асосида намоёйиш қилинади
Баҳолашга ундовчи вазият	Ўқитувчи муаммо мазмуни ва қабул қилинган қарорни эълон қилади. Ўқувчиларга ушбу қарор, унинг тўғрилиги ва бошқа жиҳатларини баҳолаш таклиф этилади
Машкли вазият	Вазият шундай етказиладики, унинг таҳлили маълум вазибаларни ҳал қилиш, ҳисоб-китоб, жадваллар тузишни талаб қилади
Муаммоли вазият	Ўқувчиларга ҳаётдан олинган вазият таклиф қилинади. Уни таҳлил қилиш жараёнида муаммони аниқ шакллантириш, тадқиқ қилиш, ечиш йўлларини ишлаб чиқиш талаб қилинади

Ушбу тўрт турдаги вазиятлар билан танишиш иккита ўзига хос хусусиятни ажратиш имконини беради.

1. Умумий мантиққа асосланиш: муаммо – ечим йўли – қарор қабул қилиш.

2. Ўқувчиларнинг муаммони ечиш, мустақил қарорлар қабул қилиш жараёнида ўқув фаолиятидаги мураккабликнинг ўсиб бориши.

Шундай қилиб конкрет вазиятлар таҳлили асосида таълим бериш негизида ўқувчиларни муаммони таҳлил қилишга ўргатиш, ўзаро боғлиқликларни аниқлаш ва тизимлаштириш, қарорлар қабул қилишга қизиқтира олиш ётади.

Рол ижро этиш. Аксарият олимлар ва методист-географларнинг фикрига кўра, рол ижро этиш – бу ўйиннинг энг самарали тури. Ролларни ижро этиш ўқувчиларга тақдим этилган мураккаб вазифанинг мавжудлиги, унинг ечими турли мутахассис-

ларнинг иши ва иштирокини талаб қилишидир. Шунинг учун иштирокчилар ўртасида роллар тақсимланади.

Одатда, ўқувчилар ўртасида ўйиннинг бу турини ташкил қилиш синфни кичик гуруҳларга бўлиш, гуруҳлар иштирокчилари ўртасида роллар ва уларга мос ва хос вазифаларнинг тақсимланишини назарда тутати. Бунда бошқа вариантни қўллаш ҳам мумкин: бутун синфни ягона ролли вазифалар билан кичик гуруҳларга бўлиш, масалан, экологлар гуруҳи, географлар гуруҳи, депутатлар гуруҳи ва ҳ.к. Ролли ўйин конкрет вазиятлар таҳлилидан унда ўйин иштирокчиларининг қарашларида қарама-қаршилик юзага келишига асосланган низоли вазият моделлаштирилиши билан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам бу ўйин тури эмоцияга бойроқ, ҳиссиётга тўлароқ шаклда ўтади.

Конкрет вазиятлар таҳлили каби тадқиқот объекти ўқувчиларга бир неча муддатга тақдим этилади, қабул қилинётган қарорлар объектнинг ривожланишига таъсир кўрсатмайди, яъни, бунда “қарорлар занжири” йўқ. Ишбилармонлик ўйинларидан фарқли равишда, ролли ўйинларда ўқувчиларга бериладиган вазифалар унчалик мураккаб ва ҳажм жиҳатидан катта эмас (2.5.жадвал).

Лойиҳалаштириш ўйини – ролли ўйиннинг бир тури. Лойиҳалаштириш, ишбилармонлик ўйинлари олий таълим тизимида кенг қўлланилади ва ўйиннинг мураккаб, кўпқиррали тури саналади.

Имитацион (тақлидий) ўйин технологияси

Аниқ вазият таҳлили	Роллар ижроси	Ўйинни лойиҳалаштириш
<ul style="list-style-type: none"> • Мураккаб вазиятнинг мавжудлиги. • Гуруҳлар томонидан муаммони ечиш йўллариинг ишлаб чиқилиши. • Ечим вариантлари ҳимояси ва муҳокамаси. • Ўқитувчи томонидан хулоса қилиш. 	<ul style="list-style-type: none"> • Мураккаб вазифинг мавжудлиги. • Роллар тақсимоти. • Ўқувчилар қарашларидаги фарқлар. • Муҳокамани ташкил қилиш. • Коррекциялаш (тузатиш, тўғирлаш) шароитини яратиш. • Қабул қилинган ечим асо-сида натижаларни баҳолаш. • Ўқитувчи томонидан ху-лоса қилиш 	<ul style="list-style-type: none"> • Мураккаб му-аммонинг мав-жудлиги. • Роллар тақсимоти. • Гуруҳлар то-монидан ечим ва-риантларини иш-лаб чиқиш. • Ҳимоя учун гуруҳ йиғилишини ўтказиш

Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимида конкрет вазиятлар таҳлили ва ролли ўйинлардан фойдаланиш ўринли бўлади. Бу турдаги имитацион машғулотларни ўтказиш педагогдан ўйинга тайёргарлик кўришда катта ҳажмдаги дидактик материал ва катта куч сарфлашни талаб қилмаган ҳолда, муаммоли масалаларни чуқур таҳлил қилиш ва фаол муҳокама қилишга ўргатади. Яна шу-ни таъкидлаш лозимки, бунда биринчи ўринга иштирокчининг ва-зифани ечишдаги ҳатти-ҳаракатлари стратегияси, муаммони ҳал этишнинг ўзига хос йўллариини излаши чиқади. Айнан шу ўйинлар ўқувчи-ўсмирларнинг ёш хусусиятларига жуда мос, чунки, бундай ўйин жараёни ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорлик, мулоқот, ўзини ан-глаш, ўзлигини намойиш қилишга бўлган эҳтиёжларини амалга ошириш имкониятини беради. Ўйинлар жамоада қулай психологик муҳитни яратишга таъсир қилади.

География таълими жараёнида иқтисодий географик, ижтимо-ий-иқтисодий ва экологик муаммолар билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқишда икки турдаги – конкрет вазиятлар таҳлили ва ролли ўйинлардан фойдаланиш тавсия этилади.

Ўйинларни таълим жараёнига олиб кириш. Ўйинга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш.

Ўйинларни ўтказиш уч боскичда олиб борилади: *ўйинга тайёргарлик босқичи, ўйин ва якуний босқич*. 2.6-жадвалда *ўйинга тайёргарлик босқичида* ўқитувчи ва ўқувчилар ҳаракатининг тахминий кетма-кетлиги акс эттирилган.

Амалиётдан маълумки, ўйинлар аксарият ҳолларда умумлаштирувчи такрорлаш дарсларида ўтказилади ва география бўйича мустақил ва амалий ишларни ўтаказиш шакли сифатида хизмат қилади. Янги мавзунини ўрганиш мақсадида ёки ўқув-билиш фаолияти мотивацияси учун ўйинлар камроқ ҳолларда ўтказилади. Шунинг учун ҳам тайёргарлик босқичининг аввалида ўйиннинг дидактик мақсадини белгилаб олиш муҳим аҳамиятга эга.

2.6-жадвал

Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўйинга тайёргарлиги

Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчилар фаолияти
Ўйин мақсадларини белгилаш	Жалб қилиниши мумкин
Дарслар тизимида ўйиннинг ўрнини бел-	Жалб қилиниши мумкин
ДТС ва ўқув дастурини ўрганиш	Жалб қилиниши мумкин
Сценарийни тузиш: <ul style="list-style-type: none"> • Ўйин турини белгилаш; • Ўйин материални танлаш 	Иштирок этиши мумкин
Ўйин учун керакли материалларни тайёрлаш	Кўргазмали қўлланма, материалларни тайёрлаш
Ўйинни ўтказишга оид методик кўрсатма ва қоидаларни тузиш	Иштирок этиши мумкин (дидактик материалларни тайёрлаши мумкин)
Ўқувчиларни назарий ва ташкилий жиҳатдан ўйинга тайёрлаш	Иштирок этиши мумкин
Гуруҳларни шакллантириш	Гуруҳларни шакллантиришда қатнашади
Кўрсатмалар бериш ва иш режимини белгилаш	Гуруҳларни шакллантиришда қатнашади

Ўйин мақсадлари белгилаб олинганидан сўнг, ўқитувчи дарс тизимида ўйиннинг ўрни аниқ кўрсатилган режа ишлаб чиқади.

Масалан, ўйин маълум бир мавзуни ўрганишга бағишланган биринчи дарсда ўтказилади ва мотивацион аҳамиятга эга бўлади; агар ўйин янги мавзу ёки масалани ўрганиш, мустақил иш ёки амалий иш учун мўлжалланган бўлса, табиийки, режада унга бошқа, марказий ўрин берилади. Умумлаштириш, тизимлаштириш, билим, кўникма ва малакаларни назорат қилиш мақсадида ташкил этилган ўйин-дарс бўлим ёки мавзунинг охирида ўтказилади.

Ўйин мазмунини ишлаб чиқишдан олдин, ўқитувчи география фани дастури ва ўқув-методик мажмуани ўрганиб чиқиши шарт. Ўйин мазмуни асосида, одатда, муаммоли вазият ётади. Ўйин самардорлигини ошириш мақсадида юқорида айтиб ўтилган ўйинга қўйилган талабларни ҳисобга олиш зарур.

Бу босқичдаёқ ўқитувчининг ишга ўқувчиларни жалб қилиш имконияти мавжуд бўлиб, бу уларнинг билиш жараёнларини фаоллаштиради ва бунда учта даражани ажратиш мумкин. Биринчи даража ўйинни тайёрлаш ва ўтказишни ўқитувчи амалга оширишини назарда тутати; иккинчи – мавзу ва ўйин тури юзасидан ўқитувчининг маслаҳатини назарда тутати; учинчи даражада ўқувчилар мустақил тарзда ўйин танлайдилар ва унинг боришини ишлаб чиқадилар. Бунда ўқитувчининг функцияси ўқувчиларга маслаҳат бериб туришдир.

Шу билан бир вақтнинг ўзида ўйин мазмунини амалга оширишда ўйиннинг қайси туридан фойдаланиш мақсадга мувофиқлигини белгилаб олиш зарур. Ўйин турини танлашда ўйин мақсадлари, ўқув материали мазмуни ёки таълим олувчи жамоанинг ўзига хос томонлари, ўйин учун зарурий материалларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигидан келиб чиқилади.

Ўйинга тайёргарлик босқичида кейинги қадам – ўйиннинг картографик материал, ўйин иштирокчилари учун топшириқлар, методик тавсиялар, ўйин қоидалари, жиҳозлардан ташкил топган дидактик мажмуасини яратишдир. Ўйин йўриқномасини тузишда мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаш зарур.

Ўқувчиларни назарий, амалий ва ташкилий тайёрлаш ўйинни бошлашдан олдин ўқитувчи томонидан амалга оширилади. Назарий тайёргарлик асосий тушунча ва фикрларни такрорлашдан, амалий тайёргарлик – белгиланган амалий ишларни ташкил қилиш ва АКТни фойдаланишга тайёрлашдан иборат.

Ташкилий тайёргарликда ўқувчиларни гуруҳда ишлаш тартиби ва ўйин қоидалари билан таништирилади. Тайёргарлик босқичида ўқитувчи томонидан кичик гуруҳлар (5-7 ўқувчидан иборат) шакллантирилади. Гуруҳ қанчалик кичик бўлса, шунчалик кам ғоялар берилади бироқ, уларнинг муҳокамаси шунчалик фаолроқ ўтади. Гуруҳ иштирокчилари сони қанчалик кўп бўлса, иштирокчиларнинг ўзларини намоён қилишлари учун имкониятлари шунчалик камайиб боради.

Гуруҳларни шакллантиришда ўйин жараёнида маълум функцияларни бажариш талабини ҳисобга олиш керак:

- 1) Ўқувчилар тахминан бир хил суръатда ишлашларини;
- 2) Иложи борича, ҳар бир гуруҳда турли ўзлаштириш даражаси ва кизиқишдаги ўқувчилар бўлишини;
- 3) Гуруҳлардаги ўқувчиларнинг ўзаро муносабатларини ҳисобга олиш зарур.

Гуруҳларни шакллантиришда ўқувчиларнинг хоҳишлари ёки ўқитувчининг кўрсатмаларидан келиб чиқилади. Юқори синф ўқувчилари билан ўйинни ташкил қилишда қуйидагича йўл тутиш мумкин: ўйин иштирокчиларининг иши ва сифатига бир қатор талаблар белгилаб, уларга гуруҳларни мустақил тарзда шакллантиришни таклиф қилиш. Ролларни тақсимлашда ўқувчиларнинг ўзларига мустақил тарзда раҳбар танлашига таяниш мумкин. Бу ҳолда, агар ўйин мунтазам равишда ўтказилса, раҳбарлик функциялари бир ўқувчидан бошқасига ўтиши мумкин.

Гуруҳда раҳбар (маслаҳатчи)нинг бўлиш ёки бўлмаслиги маълум дидактик вазифага, шунингдек, ўқувчиларнинг гуруҳларда ишлаш тажрибасига боғлиқ. Маслаҳатчининг мажбуриятлари: ўйин маданий мулоқот шартлари бўйича ўтишини назорат қилиш; гуруҳдан тақдимотлар ва ҳисоботлар учун вакилларни белгилаш; гуруҳ аъзолари ўртасида вазифаларни тақсимлаш; муҳокама ва қарорлар қабул қилишни бошқариш.

Ролли ўйинда ҳар бир гуруҳда раҳбарларнинг бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Гуруҳлардаги мулоқот жараёнида айрим муаммолар юзага келиши мумкин, шунинг учун иштирокчилардан талаб ва меъёрларни қабул қилиш, уларга ва умумий фаолият мақсадига риоя қилиш: раҳбар бўлишга тайёр бўлиш, ёрдам бериш, келишмовчилик ва низоларни бартараф этиш, ўзаро бир-бирини тушунишга эришиш

учун ўз фикрини етказиш воситаларини танлаш, мулоқотнинг ўзига хос воситаларини ўзлаштириш ёки шунга интилиш талаб этилади.

Турли гуруҳларни шакллантириш яхши самара беради. Гуруҳларни шакллантириш ўқитувчи ёки ўқувчилар хохиш-истагига кўра амалга оширилади. Ўйинни ўтказишда ўқитувчининг жамоадаги психологик муҳит ҳақидаги билимлари ниҳоятда зарур. Ўйин давомида ўқитувчи зарур бўлганида уни ўтказиш учун халақит бераётганларни “тинчитиш”ни уддалаши керак.

Шундай қилиб, ўқитувчининг асосий фаолияти тайёргарлик босқичига тўғри келади. У ўтказиладиган ўйиннинг бориши ва ўйин мазмунини режалаштиради. Унинг учун зарурий материалларни ишлаб чиқади. Кўрсатмалар оғзаки ёки ёзма тарзда гуруҳларда иш бошланишидан олдин берилади. Ўйин давомида ўқитувчи гуруҳ фаолияти ишига аралашиши мумкин ва бу ҳам дидактик, ҳам тарбиявий томондан жуда муҳим. Ўйинда ўқитувчи билан ўқувчи орасида узлуксиз, доимий алоқа бўлмайди, балки зарур бўлган ҳоллардагина ўрнатилади.

Иккинчи босқич – ўйин. Ушбу босқич ўқувчини бевосита ўйин ҳолатига олиб киришдан бошланади ва уни кириш қисмидан бошлаш тавсия этилади. Кириш қисми ўқувчиларни руҳан (психик) қўллаб-қувватлашни амалга оширади. Ўйин муваффақиятли ўтиши учун асосий шарт – синфда дарснинг ноанъанавий ўйин-дарс эканлигини таъкидловчи, билдирувчи ўзига хос муҳитни пайдо қилишдир. Ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш шарт, чунки, 6-7 –синф ўқувчилари билан ишлашда иложи борича романтик, ноодатий дарс муҳитини яратиш керак бўлади. Юқори синфларда эса диққат жамланадиган, куч бериб ишланадиган ишбилармонлик муҳитини яратишга ҳаракат қилиб кўриш керак.

Бу босқичнинг тўғри ташкил қилиниши ва унинг ўқувчиларга эмоционал таъсир даражаси ўйиннинг муваффақиятини белгилайди. Шу билан бирга ўқувчиларни психологик тайёрлаш ва таълимий вазифаларни эмоционал соҳага йўналтириш лозим. Бу ўйиннинг самарали бўлиши учун асосий шарт. Эмоционал муҳит яратишда оғзаки таъсирдан ташқари ўйин жиҳозлари ҳам катта аҳамият касб этади.

Йўриқнома ўқувчиларни ўйин қоидалари, регламенти, тартиби билан таништиришни назарда тутди. Шу билан бирга бир нечта асосий қоидаларга риоя қилиш лозим.

1. Топширикни бажариш учун ўқувчиларга берилган вақтни қатъий назорат қилиш.

Вақт чегараланмаса, топширикни бажаришга 3-4 марта кўп вақт кетиб қолади, билим даражаси эса пасаяди. Вақт чегараланганида ўқувчиларнинг ишида диққат-эътибор кескин ўсиб боради ва натижада унинг самарадорлиги ошади.

2. Тартиб-интизомни зарурий даражада ушлаб туриш. Бу айниқса мактабдаги ўрта синфларга тегишли.

3. Ўқитишнинг у ёки бу шаклини қўллаш самарадорлиги кўрсаткичи – масалани ўрганишга сарфланган вақт билан белгиланади.

Ишнинг кейинги босқичида ўқувчилар томонидан топширикларни бажаришга ўтилади. Ўйин тури ва унинг амалий хусусиятлари ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ташкил қилиш хусусиятларини белгилаб беради. Демак:

1. Конкрет вазиятлар таҳлили. Ўқувчилар топширикларни оладилар ва уни ечишга киришадилар. Ўқувчилар роллар тақсимланмаган гуруҳларда ишлайдилар. Ечим лойиҳаси тахминан 5-7 дақиқада амалга оширилади. Ўқитувчи ва ўқувчилар ҳамкорлиги 2.7-жадвалда кўрсатилган.

2.7-жадвал

Конкрет вазиятлар таҳлилида ўқитувчи ҳамда ўқувчилар фаолияти

Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчилар фаолияти
Ўқувчиларни ўйин мақсади билан таништириш. Ўйин қоидалари ва тартиби билан таништириш. Ўйинга олиб кириш	Маълумотни қабул қилиш, ўзлаштириш
Ўқувчилар ишини кузатиш, хатти-ҳаракатлари, иш тартибига риоя қилишни коррекциялаш	Тақдим этилган муаммоли вазият ечимини ишлаб чиқиш бўйича иш-лаш
Ўқувчилар диққатини ташкил қилиш	Тақдимот, лойиҳа ёки ишлаб чиқилган ечимларни химоя қилиш
Муҳокамани ташкил қилиш	Лойиҳалар муҳокамаси
Ўқувчиларга хулосалашга ёрдам бериш	Берилган ғоялардан тузилган ягона лойиҳани ишлаб чиқиш, ёки энг яхши лойиҳани танлаш

Сўнг ҳар қайси гуруҳга ўз лойиҳасини 1-2 дақиқа ичида ҳимоя қилиш имконияти берилади. Ҳимоядан кейин гуруҳ иштирокчилари бошқа гуруҳлардаги ўйин иштирокчиларининг саволларига жавоб берадилар. Ҳар лойиҳа муҳокамасини ҳар қайси лойиҳанинг ҳимоясидан кейин ёки ўйин-дарс охирида ўтказиш мумкин. Танлов ўқитишнинг маълум шарт-шароитларидан келиб чиқиб амалга оширилади. Биз ўз амалиётимизда, одатда, вақтни тежаш мақсадида саволларни барча лойиҳалар тақдиротидан сўнг берар эдик. Умумий ҳисобда лойиҳа ҳимоясига 5 дақиқа сарфланади.

Дарс (конкрет вазиятлар таҳлили) икки хил вариантда яқунла-ниши мумкин:

а) Таклиф этилганлар орасидан энг яхши лойиҳани танлаш;

б) Ҳар бир лойиҳадан энг яхши ғоя, ёндошув ва ечимларни танлаш ва шу асосда умумий, интеграциялашган лойиҳани яратиш.

Ҳар бир гуруҳнинг бажарган иши ва уни ҳимоясининг сифати гуруҳ аъзоларининг умумий даражаси ва ҳар бир ўқувчининг қай даражада ўқув материални ўзлаштирганига боғлиқ. Жамоа кучи билан ишлаб чиқилган лойиҳада индивидуал иш натижалари ҳам акс этади. Индивидуал иш қониқарсиз баҳо олишдан ёки шахсий қизиқишлар сабабли эмас, балки ҳамкорликдаги ишни ҳисобга олган ҳолда бажарилган бўлади.

Конкрет вазиятлар таҳлили кўринишидаги ўйинни тадбиқ қилиш, бизнинг фикримизча, бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Биринчидан, ўйиннинг бу тури ўқитувчи ёки ўқувчилар томонидан катта ҳажмдаги ва узоқ вақт тайёргарликни талаб қилмайди. Маълумки, гуруҳ иши ва ўйинларни ташкил қилишдаги иш ҳажми катталиги ундан фойдаланишга тўсқинлик қилувчи омил. Иккинчидан, агар синфда 3-4 гуруҳ ишлаётган бўлса, умумий вақт сарф харажати битта дарсни ташкил қилади. Шунинг учун ҳам, вақтни қатъий назорат қилиш шароитида ўқувчиларнинг иш тезлиги сезиларли даражада ортади. Буни бу турдаги ўйиннинг учинчи ўзига хос хусусияти деб ҳисобласак бўлади.

Роллар тақсимланмаслиги бир қатор афзалликка эга: гуруҳнинг барча аъзоларига турли масалалар устида ишлаш, муаммонинг умумий моҳиятини англаб етиш ва унинг айрим

жиҳатларини ҳал этишда тенг даражада иштирок этиш. Бирок, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ролларнинг йўқлиги ўйиннинг эмоционал даражасини пасайтириши мумкин.

Эҳтимол, роллар ва узоқ тайёргарликнинг йўқлиги муаммонинг чуқур ишланишига таъсир кўрсатиши мумкиндир, бироқ, бу унчалик катта камчилик эмас. Масалан, дидактик ўйиннинг мақсади – ўқувчиларнинг бирор муаммони ўрганишга қизиқишларини ривожлантириш, географиянинг амалий аҳамиятини кўрсатиш экан, муаммонинг барча жиҳатларини иш-лаш даражаси – энг катта камчилик эмас. Шунинг учун ҳам дидактик мақсад – ўйин турини танлаш мезонларидан бири бўлиб қолаверади.

Ролли ўйин. Ўйин бошланишидан олдин ўқувчилар топширикни оладилар, ўзаро ролларни тақсимлайдилар ва рол ва-зифаларини бажаришга киришадилар. Ролларни ижро этиш узоқ тайёргарликни талаб қиладиган (роллари тақсимлашни ҳисобга олган ҳолда топшириқларни бажаришга тахминан битта дарс вақти кетади) жараён. Шундан сўнг, гуруҳ кенгашади ва гуруҳдаги жа-моавий ишда яратилган лойиҳа ҳимояси кенгаш натижаси сифатида ўтказилади. Ўйиннинг иккинчи соати барча гуруҳлар томонидан ишлаб чиқилган лойиҳалар тақдимотини ўтказишни назарда тутади. Ўйиннинг бу қисми худди конкрет вазиятлар таҳлилидагидек ўтказилади. Бу турни танлаш бир қатор сабабларга боғлиқ.

1. Ўрганилаётган материал мазмуни аниқ белгиланади, бу тур-ли ролларни бажарувчи иштирокчиларга топшириқларни сифатли бажариш имконини яратади.

2. Ўйиннинг дидактик мақсади унинг турини белгилайди. Ма-салан, янги материални ўрганиш ёки умумлаштиришни ролли ўйин тарзида ўтказиш тавсия этилади, чунки, ўйиннинг бу туридан фой-даланиш ўқув материалининг янада чуқур ўзлаштирилишига таъсир кўрсатади. Фикрлар тўқнашувининг мавжудлиги ўйинни кучли эмоционал жунбушга олиб чиқади, бу эса табиийки, билим-ларнинг ўқувчи томонидан қабул қилинишига ижобий таъсир кўрсатади.

3. Ролларни ижро этиш гуруҳ ичида ва гуруҳлараро ўзаро би-лимлар, маълумотлар алмашинувига шароит яратади.

4. Ўйининг бу турини тайёрлаш ва ўтказиш кўп вақт сарфлашни талаб қилади. Бу ҳам ушбу ўйинни танлашнинг муҳим омили саналади.

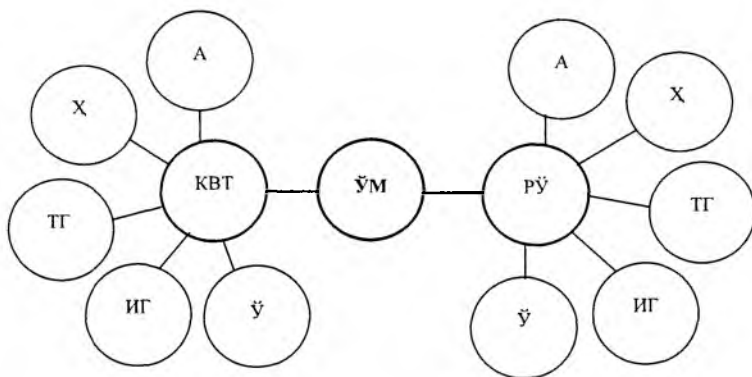
Ролли ўйин доирасида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолияти 2.8-жадвалда акс эттирилган.

2.8-жадвал

Ролли ўйинда ўқитувчи ва ўқувчилар фаолияти

Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчилар фаолияти
Ўқувчиларни ўйин мақсади билан таништириш. Ўйин қоидалари ва тартиби билан таништириш	Муҳокамада иштирок этиш
Ролларни тақсимлаш. Ўйинга олиб кириш	Ролларни танлаш (хоҳишга кўра)
Ўқувчилар ишини кузатиш	Рол бўйича бириктирилган муаммоли масалаларни ечиш, вазифаларни бажариш, ролга тақлид қилиш
Ўқувчилар диққатини жамлаш	Турли ролларни бажарувчи иштирокчилар томонидан бажарилган топшириқ ёки лойиҳаларни намойиш қилиш
Муҳокамани ташкил қилиш	Муҳокама: лойиҳа ёки топшириқ натижаларини баҳолаш. Энг яхши лойиҳани танлаш ёки ишлаб чиқиш
Ўйин-дарс натижаларини муҳокама қилишни ташкил қилиш	Муҳокамада иштирок этиш. Фикр алмашиш

Ўйинлар модели. Географ-методист олимлар томонидан ўрганилаётган материал мазмунига кўра фарқланувчи ўйинлар модели ишлаб чиқилган (2.5-расм).

2.5-расм. Умумтаълим мактаблари география таълимида қўлланиладиган ўйинлар модели: Модел турлари: КВТ – конкрет вазиятлар таҳлили; РЎ – ролли ўйин; моделлар мазмуни: А – абстракт; Х – ҳудудий; ТГ – табиий географик; ИГ – иқтисодий-географик; Ў – ўлкашунослик.

Моделларнинг мазмуни ва ундан фойдаланиш вариантларини кўрсатиб ўтаемиз. Масалан, ўқувчиларга “Қишлоқни ривожлантириш лойиҳаси” ўйини модели таклиф этилади. Топшириқлар қишлоқда яшаш ва меҳнат қилишнинг ижтимоий-иқтисодий шароитларини яхшилаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш, уларга ечим топишни назарда тутади.

Модел мазмуни (қишлоқ тасвири) исталган ҳудуднинг табиий хусусиятлари, аҳолиси ва ҳўжалигини акс эттириши мумкин. Таклиф этилган моделни урта вариантда ўрганиш мумкин.

1. “Тармоқлараро мажмуалар ва тармоқлар географияси”, “Иқтисодий географик районлар” мавзусини, ўзи яшайдиган ҳудудни ўрганишда ўлкашунослик мазмунидаги моделдан фойдаланиш имкони мавжуд.

2. Ўйин моделидан фойдаланишнинг ушбу варианти “Ўзбекистон иқтисодий-ижтимоий географияси” ўқув курсининг маълум қисмларини ўрганишни ҳудудий мазмун билан тўлдиришлардан иборатдир. Масалан, маъмурий ҳудудларни ўрганишда қишлоқ тасвири ушбу ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради ва ҳ.к.

3. Ушбу моделдан фойдаланиш абстракт, тасаввур қилинган, ўйлаб топилган ҳудуд мисолидаги ечимни кўзда тутати. Тадқиқотлар натижасига кўра, бундай ёндошув самарали ва бу юқоридаги вазиятда ўқувчи ўзини эркинроқ сезиш, ижодий, ҳеч қандай чекланишларсиз фикрлаш имконини беради ва бу ўз навбатида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини кучайтиради.

Куйида юқори синф ўқувчиларининг география фанидан фанга оид “Табиатни муҳофаза қилиш ва экологик маданият” компетенциясини шакллантиришга қаратилган ролли ўйинни келтириб ўтамыз.

Мавзу: Инсон фаолияти муҳим экологик омил сифатида

Мақсад: Инсоннинг атроф-муҳитдаги (яратувчилик ва бузғунчилик) фаолиятини ўрганиш асосида ўқувчиларнинг экологик маданиятини ривожлантириш.

Дарснинг вазифаси: Ўқувчилар томонидан ўқув материалининг ўзлаштирилишини таъминлаш, муаммоларни муҳокама қилиш, жамоавий қарор қабул қилиш, ўз нуқтаи назарини исботлаш ва жавобларни изоҳлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Роллар: Судья – суд йиғилишини олиб боради. Айбланувчи – инсон, ўзини ҳимоя қилади. Ҳимоячи – унинг ролини ўқитувчи бажаради. Тарих, Экология – ўз кўрсатмаларини гапиради. Айбловчи – унинг ролини иккинчи ўқитувчи бажаради. Экотизим, Эволюция, Статистика, Биосфера – гувоҳлик кўрсатмаларини беришади. Маслаҳатчилар – суд жараёни давомида таянч консептнинг тўлдиради ва жараён якунида қискача хулоса қилади.

Тайёргарлик босқичи. Бу машғулот ўқитувчидан ўқувчилар билан ҳамкорликда жиддий тайёргарликни талаб қилади. Шу сабабли айбловчи ва ҳимоячи томондан суд жараёнига таклиф қилинганларнинг чиқишлари олдиндан тайёрланади. Тингловчиларда ишонч муҳитини ҳосил қилиш учун сўзловчилар ифодали чиқиш қилишлари шарт.

Суд жараёни давомида иштирокчилар томонидан экологик муаммолар ва уларни тавсифловчи далилларни келтиришда глобал, регионал ва маҳаллий даражадаги муаммоларга эътибор қаратилади. Ўлқашунослик асосидаги материаллар ҳамда турли хил статистик маълумотлар ўқувчилар ақлий фаолияти учун туртки бўлиб, уларни жамият ва табиат ўртасидаги қарама-қаршилиқларнинг ечимини топиш йўллариини излашга ва табиий

муҳит шароитини яхшилаш учун ўзининг шахсий ҳиссасини кўшишга ундайди.

Дарс босқичлари:

I. Мавзунинг долзарблиги.

II. Ролли ўйин: “Инсон фаолияти устидан суд”.

III. Дарсни якунлаш.

Дарснинг бориши.

I. Мавзунинг долзарблиги.

Ўқитувчининг кириш сўзи: Бугун сизлар билан унчалик ўзига хос бўлмаган, ноанъанавий дарс ўтамиз. Ушбу дарс бир вақтнинг ўзида география ва биология фанларидан ўтиладиган машғулотларни ўзига камраб олади. Биологиядан инсон фаолиятини антропоген омил сифатида атроф-муҳитга таъсирини кўриб чиқамиз, географиядан иқтисодиётнинг турли тармоқларини ўрганиш орқали инсон фаолиятининг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаймиз. Демак, дарс мавзуси “Инсон фаолияти экологик омил сифатида”.

Биз суд жараёнида қатнашамиз ва унда ҳар биримиз ўзимизнинг ролимизни бажарамиз. Суд жараёнида қатнашувчилар ўз жойларини эгаллашларини сўрайман. Жаноб маслаҳатчилар, суд мажлиси давомида тўлдириладиган ҳужжатларга эътибор беринг.

II. Ролли ўйин: “Инсон фаолияти устидан суд”

Судья: Бугунги кўриладиган иш эшитилади: “Инсон фаолияти экологик омил сифатида”. Судланувчи курсисидан инсон. Айбловчи ва ҳимоячи томонлар тайёرمи? Суд маслаҳатчиларичи? Розилик белгиси сифатида кўлингизни кўтаринг.

Судья: Унда ишни эшитамиз. Айбловчи томон, сизнинг биринчи гувоҳингиз.

Айбловчи: Миннатдорман, ҳурматли суд раиси. Кўрсатма бериш учун Эволюция таклиф қилинади. Марҳамат қилиб судга инсоннинг пайдо бўлиши ва шаклланиши тўғрисида гапириб беринг.

Эволюция: Ҳурматли суд раиси ҳамда суд маслаҳатчилари, сўзимни бошлашдан олдин шуни таъкидламоқчиманки, мен инсонни айбламайман ва ҳимоя ҳам қилмайман. Мен унинг шаклланиши ҳақида гапираман. Кайназой эрасининг охирида сайёрамизда муҳим иқлим ўзгаришлари содир бўлди: совиш ҳамда иқлимнинг қуруқлашиши бошланди, ўрмонлар ўрнида очик майдонлар пайдо бўлди. Олдин ўрмонларда яшаган ва кейинчалик очик ҳудудларда

яшашга мослашган тирик организмлар янги белгилар ва хусусиятлар ҳосил қилди: тиклаш, барпо қилиш фаолияти ривожланди, кўчманчи ҳаёт тарзи вужудга келди, миграцион тўданинг ҳажми кенгайди. Тунги ҳаёт тарзи ўрнига кундузги ҳаёт кириб келди. Инсониятнинг энг қадимий аجدодлари янги шароитда қийин аҳволга тушиб қолишди. Бунинг асосий сабаби қуйидагилардан иборат: 1) Тропик ўрмонлардаги озуқа вазифасини бажарган кўплаб ўсимликларнинг нобуд бўлиши. 2) Ҳимоя ва хужум воситаси бўлган тирноқ ва қозик тишларнинг мавжуд эмаслиги оқибатида йиртқичлик фаолиятининг мумкин бўлмаслиги. 3) Шу катталиқдаги кўпчилик тўрт оёқли ҳайвонларга таққослаганда ҳаракат тезлигининг сустлиги. 4) Туғилишнинг камлиги, туғилган болаларининг узок муддатда балоғатга етиши. Буларнинг барчаси инсон аجدодларининг ривожланишига олиб келди. Яшаш учун курашда ғолиблик қилиш учун ақлий қобилиятнинг бошқа жонзотлардан устун бўлиши асосий омил сифатида намоён бўлди. Табиий танланиш инсон миясининг ривожланишига олиб келди ва онгли инсоннинг шаклланишига туртки бўлди. Геологик нуқтаи назардан буларнинг барчаси яқин ўтмишда содир бўлди. Ернинг геологик ўтмишини бир соат деб тасаввур қилсак, онгли инсоннинг биосферанинг бир қисми сифатида шаклланиши бир неча секундга тўғри келади. Ҳурматли суд раиси, менинг гапим мана шулардан иборат.

Айбловчи: Ижозат беринг ҳурматли суд раиси. Демак, инсон – бу ёш биологик тур бўлиб, унинг ақлий қобилияти биосферада ўзига мос маконни эгаллаб олишига сабаб бўлди. Эътибор берадиган бўлсак, “буюк инсоний ақл” бир неча сония вақт давомида Ер биосферасини кучли тарзда ўзгартириб юборди. Кўрсатма бериш учун Экотизим таклиф қилинади.

Экотизим: Мен суд жараёнида ўз кўрсатмамни бермоқчиман. Антропоген омиллар ва инсоннинг ҳаёт фаолияти таъсирида биосфера экотизимларида кучли салбий ўзгаришлар содир бўлди. Инсон аجدодлари кишилик жамияти сифатида шакллангандан кейин уларда коммуникация воситаларининг турлари ривожланди. Тирик мавжудот учун салбий таъсир кўрсатган биринчи антропоген омил оловнинг яратилиши ҳамда оммавий овчилик бўлди. Кундузги ҳаёт тарзи ривожланди, инсон ўзига бошпана қуришни ўрганиб олди. У ҳар қандай иқлим шароитида яшашни ўрганди. Одамларнинг эҳтиёжи ортиб бориб, инсон онгли равишда фаолият юрита бошла-

ди. Дехқончилик ҳамда ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш вужудга келди. Оқибатда ўрмонлар кесилди, яйловларда молларнинг бокилиши, ем-хашак тайёрлаш ишлари мени ва бошқа экотизимларни янада юкори даражада ўзгаришига олиб келди. Бундан 8,5 минг йил олдин биринчи марта металл эритиш амалга оширилди. Хунармандчилик ривожланди. Кейинчалик шаҳарларнинг пайдо бўлиши, инсонларнинг техникадан фойдаланиши табиат ва жамиятнинг бир-бирига таъсирини янги босқичга кўтарди. Одамлар ўзларининг ақлий қобилиятлари туфайли ўз эҳтиёжларини тўла қондириш учун Ер шарини ҳар томонлама ва тезлик билан ўзлаштирдилар ҳамда уни давом эттирмакдалар. Оқибатда табиатдаги экотизимни ўзгартирмакдалар.

Хулоса сифатида шуни эътироф этиш мумкинки, қисқа вақт давомида инсон фаолияти глобал характерга эга бўлиб, юкори даражадаги экологик омил сифатида биосферадаги экотизимларга салбий таъсир кўрсатмакда. Шу билан мен гапимни яқунлайман, хурматли суд раиси!

Айбловчи: Хурматли суд раиси, мен кўрсатма бериш учун Статистикани таклиф қиламан ва у Экотизимнинг билдирган фикрларини яна бир бор тасдиқлайди.

Статистика: Хурматли суд раиси ва суд маслаҳатчилари, сизларнинг эътиборингизга инсонларнинг табиий ландшафт ҳамда экотизимларга бўлган глобал таъсирини кўрсатувчи баъзи рақамларни ҳавола қилмакчиман:

1. Инсон табиий экотизимлар эгаллаган майдонларни қискартирмакда:

- қуруқлик юзасининг 9 – 12% ҳайдалади;
- қуруқлик майдонининг 22 – 25% тўлиқ ёки қисман маданийлашган;
- Ер сайёрасидаги йўлларнинг умумий узунлиги 458 та экватор узунлигига тенг;
- ушбу йўлларнинг ўртача зичлиги ҳар 100 км² га 24 км тўғри келади.

БМТ маълумотларига кўра саноати ривожланган давлатларнинг ўзида асфальт йўллар, саноат корхоналари, аҳоли пунктлари ва бошқа қурилиш ишлари остида ҳар йили 3 минг км кв табиий ландшафтлар йўқотилиб, уларнинг ўрнида антропоген ландшафтлар вужудга келтирилмакда.

2. Инсоният Ер шари маҳсулотларининг асосий қисмини истеъмол қилиб, табиий истеъмолчиларнинг бундаги улушини камайтириб бормоқда. Ер шарига ҳайвонларнинг биомассасига нисбатан инсонлар ва уй ҳайвонлари биомассаси 15-20% ташкил қилсада, бироқ улар қуруқликдаги ўсимлик маҳсулотларининг j қисмини истеъмол қилмоқдалар.

3. Инсон биосферада мавжуд фойдали қазилмалар ва энергия захираларини камайтирмоқда:

– инсоният ўз эҳтиёжларини қондириш учун ҳар йили ер бағридан 100 млрд.т руда қазиб олмақда. Бу миқдор Ер шари аҳолисининг ҳар бирига 25 т дан тўғри келади. Бироқ, қазиб олинган хом ашёнинг 96-98% чиқинди сифатида ажратилиб, яна ерга қайтариб ташланмоқда;

– йил давомида 1 млрд.т маиший ва озиқ-овқат чиқиндилари чиқарилмоқда;

– океанларга 6 млрд.т қаттиқ чиқиндилар, 10-15 млн.т нефть ва нефть маҳсулотлари, атмосферага 20 млрд.т CO₂ ташланмоқда. Натижада ҳаво, сув, тупроқда хавfli кимёвий элементларнинг улуши ортмоқда. Демак, инсоният Ер ресурсларидан фойдаланиб, биосферани глобал миқёсда ифлослантирмоқда.

Айбловчи: Бу ифлосланишларга биосферанинг акс таъсири қандай бўлмоқда? Кўрсатма бериш учун Биосфера таклиф қилинади.

Биосфера: Хурматли суд раиси ва суд маслаҳатчилари, мен оғир касал бўлиб қолдим. Буни тасдиғи сифатида, менинг оғир ва мураккаб ташхисимни эшитинг:

1. Турларнинг қирилиши ва папуляциялар сонининг қисқариши: кўплаб ҳайвонлар, қушлар ва ҳашоратлар автоулов ғилдираклари остида нобуд бўлмоқда. Деҳқончилик ишлари натижасида ҳам тирик организмлар камайиб бормоқда. Миллионлаб кўчманчи қушлар чиқинди сифатида ёқиладиган нефть ва газ машъалаларида ёниб кетмоқда. Нефть маҳсулотларининг тўкилиши, юқори кучланишдаги электр узаткич линиялари, пластмасса буюмларни ютиш оқибатида кўплаб ҳайвон ва қушлар нобуд бўлмоқда.

2. Организмларнинг антогенези (насли) ўзгармоқда: инсон фаолияти натижасида ҳосил бўлган жуда кўп миқдордаги ифлослантурувчи моддалар атмосферага ўтиб, кислотали ёғинларга сабаб бўлмоқда. Улар тупроққа сингиб, унинг унумдорлигини

пасайтирмоқда. Кислотали ёмғирлар чувалчанглар ва бактериялар фаолиятини сусайтириб, уларнинг миқдорига салбий таъсир кўрсатмоқда. Олтингугурт ва бошка кислоталар мендаги барча аъзоларни (дарё, кўл, ер ости сувлари, ўрмон, дала) ифлослантирмоқда; ифлослантирувчи моддалар эмбрионларга тушиб, барча тирик организмларнинг салбий ривожланишига, уларнинг захарланиб, майиб-мажрух ҳолда туғилишига сабаб бўлмоқда; захарли моддалар таъсирида умр кўриш даври қискармоқда.

3. Популяциядаги ўзгаришлар: инсонларнинг менинг ресурсларимдан ўйламасдан, назорат қилмасдан фойдаланиши оқибатида популяцияларнинг структураси ўзгармоқда. Урғочи ва эркак турлар нисбати ва турли ёшдагилар нисбатида шу даражадаги ўзгаришлар борки, улар ўзларининг никоҳ шерикларини топиши муаммо бўлиб қолмоқда.

Муҳитнинг ифлосланиши оқибатида кўпайиш даражаси ўзгармоқда (эркак ва урғочи организмларда жинсий хужайраларнинг ривожланиши ўзгармоқда). Хомилали урғочиларнинг сони камаймоқда, янги туғилганлар ўртасида ўлим ортмоқда. Натижада турлар яшайдиган худудларнинг майдони қисқариб бормоқда.

4. Экотизимдаги ўзгаришлар: менинг таркибимдаги турлар сонининг қисқариши экотизимдаги турлараро муносабатларнинг (йирткич-ўлжа, чангловчи-чангланувчи ўсимликлар) бузилишига олиб келади. Бир турдаги ўсимликнинг йўқ бўлиши 5 тадан 35 тагача ҳайвон турларининг (асосан умуртқасизлар) йўқ бўлишига сабаб бўлади. Мендан инсонлар ҳар ҳафтада битта ўсимлик турини, бир кунда эса битта ҳайвон турини олиб қўймоқда. Улар энди ҳеч қачон тикланмайди. Баъзи ноёб ҳайвон ва ўсимлик турларидан инсонлар бойлик ортириш учун ҳам фойдаланмоқдалар.

Инсонлар томонидан йўқотилган турлар миқдорининг 75% сут эмизувчиларни, 76% қушларни ташкил қилади. Шундай қилиб менинг генофондимдан ҳамманинг кўз ўнгида кўплаб миқдордаги организмлар йўқ бўлмоқда. Ҳақиқатан ҳам инсон юқори даражадаги бузғунчи омил бўлиб, бундан буён бўладиган келгусидаги салбий ўзгаришлар башорати жудаям қўрқинчлидир.

Илгари табиат инсонларни қўрқитиб келган бўлса, ҳозирда эса инсон табиатни қўрқитмоқда. Бироқ инсонларнинг эсидан чиқмасин?! Агарда мен йўқ бўлиб кетсам, улар ҳам бўлмайди, ахир!!!

Айбловчи: Ҳурматли суд раиси! Айбловчи томон ўзининг нутқини тамомлади.

Судья: Ҳимоя томон, сизнинг гувоҳларингиз.

Ҳимоячи: Ҳурматли суд раиси! Ижозат беринг, менинг химомдагилар ўзларининг айбини бўйнига олади. Инсон биладики биосферани нобуд қилиб, ўзи ҳам нобуд бўлиши муқаррар. Инсоният атроф-муҳит муаммолари ва уларнинг ечимини топиш йўллари излаш билан анча вақтдан бери шуғулланиб келмоқда. Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг тарихий илдизлари узоқ вақтларга бориб тақалади. Мен кўрсатма бериш учун Тарихни таклиф қиламан.

Тарих: Ҳа, ҳақиқатан ҳам атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги инсон фаолияти узоқ ўтмишга бориб тақалади. Келинг, унинг энг муҳим босқичларини эслаб ўтайлик. Инсоният тарихидаги табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг таҳлили шуни кўрсатадики, қадимда у кўпроқ таъқиқловчи характерга эга бўлган. Даврлар мобайнида қўриқланувчи ҳудудлар доираси ов қилинувчи ҳудудлардан тортиб турли туман табиий комплексларгача, тупроқ ва тирик организмларгача кенгайиб борган. Бироқ таъқиқловчи тадбирлар фақат вақтинчалик натижаларга сабаб бўлган ва XX асрга келиб уларнинг аҳамияти сайёрамиздаги ҳаётни сақлаб қолиш учун етарли бўлмай қолди. Ҳозирги босқичда генетик хилма-хилликни сақлаб қолиш учун инсоният томонидан табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари кенг миқёсда амалга оширилмоқда. Улар томонидан ноёб турларни кўпайтирадиган махсус марказлар ташкил қилинмоқда: генлар банки, қўриқхоналар, буюртмахоналар, ботаника боғлари, зоопарклар шулар жумласидандир. Ҳозир жаҳонда сут эмизувчиларнинг етти тури фақат зоопаркларда сақланмоқда. Ваҳоланки улар табиатда умуман учрамайди.

Ҳурматли суд! Айтганларимни барчасига хулоса қилиб шуни таъкидлайман: инсонларнинг ҳаммаси ҳам маъсулиятсиз эмас. Уларнинг кўпчилиги табиатни муҳофаза қилиш ишларининг моҳиятини яхши тушунишади. Бу инсонлар фуқороларда экологик маданиятни ривожлантириш масаласига жиддий ёндашмоқдалар.

Ҳимоячи: Ҳақиқатан ҳам кишилик жамияти фанларнинг турли жабҳаларида анча илғор ютуқларга эришган бўлса-да кўп жиҳатдан экологик билимсиздир! Шу сабабли ҳозирги даврнинг

энг долзарб муаммоларидан бири аҳолининг барча табақаларида экологик таълим-тарбия тизимини ташкил қилишдир.

Нима сабабдан ушбу муаммо юзага келди? Мен гувоҳ сифатида Экология фанини тақлиф қиламан.

Экология: Экология – тирик организмларнинг уларни камраб турган атроф-муҳит билан ўзаро алоқаси тўғрисидаги фан. Бу алоқалар жуда мураккаб, бир бутун тизимни ҳосил қилиб, у ердаги ҳаёт деб аталади. Инсоният ҳам ана шу ҳаётнинг бир қисмидир. Инсон 3 млн йилдан бери маълум бўлган Ердаги биологик турлардан биридир. Ҳайвонот оламидаги унинг тутган ўрни ҳам белгиланган: сут эмизувчилар синфи, приматлар бўлими, гоминид оиласи, одам уруғи.

Систематика: Сут эмизувчилар синфи, приматлар бўлими, гоминид оиласидан ҳозирги вақтда фақат битта тур – онгли инсон яшаб қолган, холос. Бугун инсоният шундай бир вазиятга етиб келдики, унинг Ер шарида яшаб қолиш ёки йўқ бўлиб кетиш масаласи долзарб бўлиб қолди. Бу эса инсоннинг ўзига боғлиқдир. Инсон фаолияти экологик омил ҳисобланиб, улар антропоген омил деб ном олган. Кейинги вақтлардаги антропоген омилнинг миқёсини геологик кучларга қиёслаш мумкин. Бу тўғрисида сизда тасаввур ҳосил бўлган деб ишонамиз.

Турли фан олимлари экологик вазиятнинг кескинлашганлигини эътироф этмоқдалар. Улар турли хил илмий йўналишларни бирлаштириб, барча фанларни ўзига хос “буюк вазифа”ни ҳал қилиш учун йўналтирмоқдалар. Афсуски бу ҳаракатлар ҳали етарли даражада эмас.

Менинг фикримча, табиатни бир бутун тизим сифатида билиш, тушуниш ва биосфера қонуниятларидан тўғри фойдаланишни камраб оладиган комплекс дастур яратиш лозим. Ана шу дастурни босқичма-босқич жорий қилиш, аҳоли онгига сингдириш экологларнинг вазифаси бўлиб, бу тадбир табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини жонлантирган бўлар эди.

Химоячи: Ҳурматли суд раиси, менинг химоямдаги Инсонга сўз беришга ижозат беринг.

Инсон: Шуни яхши тушунаманки, мен алоҳида шахс сифатида биосферанинг ривожланиш меваси бўлган инсониятдан ажралиб қола олмайман. Биосфера ўз навбатида Ер шарининг ривожланиши

натижасидир. Шунга мувофиқ одамлар сайёрамиз ҳақида қайғуриб, биринчи навбатда қуйидаги чораларни кўришлари лозим:

1. Атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш. Биосферага чиқарилаётган захарли чиқиндилар оқибатида пайдо бўладиган ўзгаришларга қарши курашишдан кўра уларнинг олдини олиш осонроқдир.

2. Ифлосланган чиқиндилар ва оқимларни тозалаш, улардан қайта фойдаланишнинг самарали ва хавфсиз йўллари ишлаб чиқиш.

3. Табиатнинг ифлосланиш даражасини, унинг инсонга таъсирини ҳамда инсон хўжалик фаолиятининг атроф-муҳитга таъсир даражасини аниқлаш ва баҳолаш.

4. Инсонларни экологик тарбиялаш, уларда экологик маданиятни ривожлантириш.

Мен ваъда бераманки, инсоният табиатга нисбатан муносабатларини ўзгартиради, унинг ўзига хослиги ва бетакрорлигини, ўзини унинг кичик бир бўлаги эканлигини тушунади.

Судья: Марҳамат суд маслаҳатчилари. Сизларга ҳукм чиқариш учун 3 дақиқа вақт (улар маслаҳат қилиб, якуний хулосани айтишади).

Энди келинглар, суд маслаҳатчиларининг қандай қарорга келишганини эшитайлик:

Суд маслаҳатчиларининг хулосаси: (улардан бири гапиради) Инсонларнинг айбдор ёки айбсиз эканлигини аниқ айтиш менимча бугунги кунда мумкин эмас. Биз бу масалада шундай фикр билдирамиз: бизнинг мовий сайёрамизни кўпинча улкан космик кемага қиёслашади. У оламнинг чексиз бўшлиқларида ҳаракатланади. Инсоният эса ана шу кеманинг йўловчиларидир. Лекин, барчамиз тушуниб олишимиз лозимки бизнинг кемамизда кўплаб ечимини кутаётган экологик муаммолар бор: Мактабимиз жойлашган қишлоқ, туманда қандай экологик муаммолар мавжуд? Ушбу муаммоларни қандай омиллар келтириб чиқармоқда? Уларни бартараф этиш учун нима қилишимиз лозим? Булоқлар, дарёлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини қандай қилиб ҳалокатдан қутқариш мумкин? Қачон бизнинг шаҳарларимиз, қишлоқларимиз озода ва чиройли бўлади? Фуқаро қандай экологик ҳуқуқларга эга? Саноат чиқиндилари чиқариш оқибатида аҳоли соғлигига путур етказилаётганлиги учун кимлар жавобгар? Экологик билим, экологик маданият қандай бўлиши керак? Табиатни муҳофаза қилиш,

заҳираларни тежаш йўлида Мен нима қилмоқдаман? Ҳар биримиз ана шу саволларга тўғри жавоб бериш билан бирга, биринчи навбатда яратувчи ва кам миқдорда бузувчи бўлишимиз лозим.

Судья: Ҳуқм чиқарилди. Инсон айбдор, лекин у ўзининг хато-ларини тузатиши керак. Суд жараёни тугади.

III. Дарс я сун:

Ўқитувчи: Суд ўз ишини тугатди. Ҳуқм чиқарилди. Суд маслаҳатчилари ўртага ташлаган кўплаб саволлар устида ўйлашимиз, ўз оаолиятимизни атроф-муҳитга зарар етказмайдиган тарзда олиб боришимиз, бир сўз билан айтганда экологик маданиятли бўлишимиз зарур ва бу бугунги куннинг энг муҳим талабидир.

Экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид тайёрланган слайдлар намоён қилинади.

7-синфларда «Ўзбекистон кўриқхоналари» мавзусида гуруҳли ўйинни ташкил қилиш мумкин. Бунинг учун ўқувчиларга уйга вазифа сифатида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мавжуд кўриқхоналар(9та) ва у ерда муҳофаза остига олинган ўсимлик, ҳайвонот дунёси, табиат ёдгорликлари ҳақида ўрганиб келишлари топширилган бўлиши лозим.

Ўқувчилар 4-5 кишидан иборат гуруҳларга бўлинади. Гуруҳларга сардорлар белгиланади. Кўриқхона номлари ёзилган яширин қоғозлар сардорлар томонидан олинади. Ўқитувчи уларни қайд қилиб, Ўзбекистон ёзувсиз харитасини гуруҳларга тарқагади.

Ўйин топшириқларини қуйидагича белгилаш мақсадга мувофиқ:

1. Кўриқхонанинг табиий географик ўрнини ёзувсиз харитада акс эттиринг ва уни изоҳланг.

2. Кўриқхонада муҳофаза остига олинган 10 тур ўсимликларни сананг ва улардан биттасига таъриф беринг.

3. Кўриқхонада муҳофаза остига олинган 10 тур ҳайвонларни сананг ва улардан биттасига таъриф беринг.

Топшириқларни бажариш учун вақт белгиланади ва у ниҳоясига етганидан сўнг иш жараёни тўхтатилади. Гуруҳ сардорлари ёки гуруҳдан бир киши чиқиб тақдимот қилади. Бошқа гуруҳлар ва ўқитувчи жавобларни баҳолаб боришади, бироқ жавоблар барча гуруҳлар тақдимот қилиб бўлганидан сўнг эълон қилинади. Қўйилган баҳолар асосланади.

Охириги умумлаштирувчи хулосани ўқитувчи чиқаради ва дарсга якун ясайди.

2.3. Лойихалаш технологияси

Ўқувчиларни лойихавий ва тадқиқотчилик фаолиятига йўналтириш география ўқитиш методикасининг ривожланишидаги муҳим йўналишдир. Сўнги ўн йилликларда у умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими босқичида кенг қўлланила бошланди.

Ўқувчиларнинг лойихавий ва тадқиқотчилик фаолиятини ташкил қилиш уни ташкил этаётган ўқиғувчилардан илмий-методик тайёргарлик, лойихалаштириш технологияси ва тадқиқотчилик методларини маълум даражада ўзлаштирганликни талаб қилади.

Замонавий педагогик, илмий-методик адабиётларда ўқувчиларнинг тадқиқотчилик ва лойихавий фаолиятини акс эттирувчи турли карашлар мавжуд. Шу нуқтаи назардан “лойиха методи”, “лойихалаш технологияси”, “лойихавий фаолият” тушунчаларига тўхталиб ўтамиз.

Лойихалар методи XX аср бошида АҚШда пайдо бўлди ва у аввалга муаммолар методи деб аталар эди. Унинг муаллифи Джон Дьюи таълимни ўқувчиларнинг фаол иштироки орқали унинг шахсий қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда тузишни таклиф қилган эди. Яъни, фан мазмунини ушбу метод воситасида ўрганиш тавсия қилинар эди. Метод собиқ СССР педагог-олимларнинг эътиборини тортади ва улар лойихалар методини таълим жараёнида қўллаш бошладилар. Бироқ Сталин бошқаруви йилларида (1931 й.) бундай таълим хавфли деб топилган ва мактабларда тақиқланган. Бироқ, 1980-йиллар схири, 1990-йиллар бошларида география ўқитиш методикасида муаммоларни ёндошувга қизиқиш уйғонди. Унинг таркибида лойихалаштириш ҳам кўзда тутилган эди. “Лойихавий фаолият” атамаси бирмунча кейин тилга олина бошлади.

Е.А.Таможия фикрича, лойихалар методи таълим олувчиларнинг мустақил фаолияти натижасида у ёки бу муаммони ечиш имконини берувчи ўқув-билиш фаолияти усуллари йиғиндиси бўлиб, албатта натижаларни намойиш қилишни кўзда тутати²⁵.

Лойихалаш технологияси – нисбатан кенг тушунча бўлиб, таълим мақсадлари, методлари, воситалари, ўқувчилар фаолиятини баҳолаш методларини ўз ичига олади. Лойихалаш технологияси ўқувчиларнинг муаммолар-тадқиқотчилик билан жараёнини

²⁵ Дүйиня И. В. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях. М.: Дрофа, 2007.

таъминлайди. У ушбу фаолиятнинг асосий маҳсулоти – лойиҳани яратишни кўзда тутди. У табиий, ижтимоий-иқтисодий объект, ходиса ёки жараён лойиҳаси бўлиши мумкин. У харита, чизма, модел, тавсиф ва бошқа шаклларда ҳам тақдим этилиши мумкин.

4-синф ўқувчилари лойиҳалар устида ишлаш тажрибасига эга бўладилар, чунки, “Атрофимиздаги олам” ўқув курсини ўзлаштириш лойиҳавий фаолиятни амалга оширишни кўзда тутди. Мактаб география фани ўқув курсини ўрганишда лойиҳалаш технологиясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бунга муаммоларни ечишга асосланган фан мазмуни ҳам, кутилаётган натижалар, баҳолаш, вазиятларни моделлаштириш ҳам таъсир кўрсатади. Географиянинг интеграциялашган характерга эга эканлиги, унинг турли соҳа бўйича билимларга боғлиқлиги лойиҳалаш технологиясини қўллаш имкониятлари кўламини янада кенгайтиради. Масалан, транспорт инфраструктурасини ривожлантириш лойиҳасини ишлаб чиқиш, экологик муаммоларни ҳал қилиш лойиҳасини яратиш ва ҳ.к.

Мактаб география ўқув курси мазмуни лойиҳаларни бажариш учун кенг имкониятлар яратади. Бунга бир нечта мисол келтирамиз (2.9 жадвал).

Мақтаб география ўқув курсидаги намунавий лойиҳалар Мавзулари

Синф, ўқув кур-	Лойиҳа мавзулари
Табиий география бошланғич курси	1. Агар атмосфера (гидросфера, биосфера) йўқолса Ер сайёрасида қандай ўзгаришлар юз беришини тахмин қилиб кўриш. 2. Мавжуд бўлмаган материкнинг табиий комплекс сифатидаги тавсифини тузиб чиқиш.
Материклар ва океанлар табиий географияси	1. Мавжуд бўлмаган материк ҳудудининг инсон томонидан ўзлаштириш вариантини ишлаб чиқиш. 2. Бирор экологик муаммони ечиш лойиҳасини ишлаб чиқиш (исталган ҳудуд мисолида).
Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси	1. Мамлакатнинг бирор минтақасига туристик маршрут лойиҳасини ишлаб чиқиш. 2. Ишлаб чиқариш (транспорт, ижтимоий) инфратузилма лойиҳасини яратиш.
Жаҳон иқтисодий-ижтимоий географияси	1. Инсониятнинг глобал муаммоларидан бирини ечиш лойиҳасини ишлаб чиқиш. 2. Бирор бир ҳудудни иқтисодий ривожлантириш лойиҳасини ишлаб чиқиш.

Юкорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, муаллифлар “лойиҳа” тушунчасига тор маънода, шунчаки, лойиҳани тузиш, ишлаб чиқишни кўзда тутган ҳолда қарайдилар. Шунини таъкидлаш лозимки, бундай лойиҳалар катта ҳажмдаги қўшимча маълумотлар, статистик маълумотларни талаб қилади ва бундай маълумотлар ўқувчиларда ҳар доим ҳам бўлавермайди.

Шу ўринда бу атамалар билан боғлиқ ва методик адабиётларда фаол қўлланувчи бошқа тушунчаларга эътибор қаратамиз. “Лойиҳавий фаолият” атамаси бугунги кунда педагогик адабиётларда кенг тарқалган. Ўрганилаётган масалада асосий тушунча бу – “фаолият”. Г.М.Коджаспирова унга субъектнинг олами ва инсонни билиш ҳамда ўзгартиришга қаратилган психик фаоллигининг шакли сифатида таъриф беради.

Ҳозирги даврга келиб лойиҳалаш технологиясидан фойдаланишга оид етарлича тажриба тўпланган ва шунинг учун ҳам методик адабиётларда унинг технологияси очиб берилган, лойиҳалар таснифи (классификация)лари тавсия қилинган (2.10-жадвал).

Географик лойиҳаларнинг асосий йўналишлари

Таълим йўналишлари	Асосий йўналишлар	Лойиҳа намуналари
Био-географик	Геоэкологик, ўлкашунослик, табиий географик, туристик-рекреацион, ижтимоий, комплекс	Лойиҳалаштириш геология, палеонтология муаммоларини ҳал қилади, тупроқшунослик, биогеография, ландшафтшунослик, метеорология, иқлимшунослик, гидрология, шаҳаршунослик, ифлосланиш манбаларини зарарсизлантириш масалаларига ечим топади
Гуманитар	Маданиятшунослик, ўлкашунослик, мамлакатшунослик, комплекс, тарихий-географик	Тарихий-географик муаммолар ва халқлар маданияти, фольклор, этнография, турли тил мулоқотлари, замонавий дунёда инсоннинг ўрни масалаларига ечим топади

Лойиҳалар мавзулари ва уларни тадбиқ этиш йўллари лойиҳаларни интергация даражасига кўра таснифлаш мумкинлигини таъкидлашга имкон беради. Масалан, монопредметли лойиҳалар бир фан – география фанига эътиборни қаратади ва бир фан доирасида бўлади. Аксарият лойиҳалар география фани доирасидан чиқиб кетади ва предметлараро бўлади. Масалан, тарихий-географик лойиҳалар, маданиятлар географияси. Ниҳоят, мактаб амалиётида мактаб дастури доирасидан чиқиб кетадиган лойиҳалар учрайди ва предметдан ташқари деб аталади.

Лойиҳалар иштирокчилар сонига кўра ҳам фарқланади (индивидуал, жамоавий, гуруҳли).

Лойиҳалар бажарилиш муддатига кўра қисқа муддатли, узоқ муддатли бўлиши мумкин. География ўқитишнинг бошланғич босқичида лойиҳаларни ўқувчиларнинг психофизиологик, ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таклиф этиш тавсия этилади.

Лойиҳалар мазмуни ҳам турли-туман. Уларни учта гуруҳга ажратиш мумкин: фантастик, эмпирик, яъни, шахсий кузатиш ва тажрибалар натижаларига асосланган, ҳамда назарий.

Лойиҳалар мақсадига кўра турлича бўлиши мумкин. *Тадқиқотчилик* лойиҳалари кенг тарқалган бўлиб, илмий тадқиқот

методларининг “нусхаси”дир. Мактаб география фани мазмунида экологик муаммолар, ресурслар тежамкорлиги билан боғлиқ мавзулар мавжуд. Бундай муаммолар тадқиқотчилик лойиҳаларини бажаришга асос бўлади.

Ахборот лойиҳаларининг мақсади – бирор объект ёки ҳодиса тўғрисида маълумот тўплаш. Натижалар доклад, реферат, деворий газета, конференция тарзида (шу жумладан электрон шаклда) тақдим этилади.

Ўйинли лойиҳалар ўқувчиларнинг ролли фаолияти, масалан, ижтимоий имитация, ишбилармонлик муносабатларини қўллашни кўзда тутди. Табиий географияни ўрганишда лойиҳалаш мақсадида табиатшунослик, экологик муаммолардан фойдаланилади.

Айрим ҳолларда география таълимида сахналаштириш, ўйинлар, байрамлар тарзидаги *ижодий* лойиҳалардан фойдаланилади. Бундай лойиҳалардан таълимнинг исталган босқичида фойдаланиш мумкин. Улар одатда қатъий тузилмага эга бўлмайди. Масалан, Жаҳон иқтисодий-ижтимоий курсининг минтақавий қисмини ўрганишда бирор мамлакатга бағишланган лойиҳалар ишлаб чиқилади. Бунда мамлакатнинг географик хусусиятлари доклад шаклида, маданияти – сахна кўринишлари, пазандачилик ва рақс шоуси, видеофильмлар намойиши, совғалар ярмаркаси шаклида тақдим этилади.

Амалий лойиҳалар амалий-йўналтирувчи мазмунга эга. Лойиҳанинг бундай туридан ижтимоий аҳамиятли лойиҳаларни бажаришда фойдаланилади. Масалан, ижтимоий чиқиндилардан халос бўлиш, табиий ресурсларни тежаш, экологик йўлакни яратиш. Бундай лойиҳа учун китоб, журнал, маълумотнома ва бошқалардан ташқари лойиҳанинг тадқиқ этилган ғояси – чиқиндиларни ажратиш йиғиш контейнерларини ўрнатиш, автомобиллар тўхташини таъқиқлаш, велосипедчилар йўлкаси ёки экологик йўлка маршрутини ишлаб чиқиш асос бўлади.

Мактаб география дарсларида кенг фойдаланиладиган лойиҳалар 7.11.-жадвалда тақдим этилган.

Мактаб география таълимида кенг қўлланиладиган лойиҳа турлари

Таълим йўналиши	Лойиҳа турлари
Био-географик	Тақиқотчилик, амалий-йўналтирилган, саргузашт, ахборот
Гуманитар	Ижодий, ахборот

Таълим шарт-шароитлари ва талабларидан келиб чиқиб лойиҳа мавзуси ва тури танланади. Одатда мавзу ўқитувчи томонидан таклиф қилинади, бироқ, бунда ҳам ташаббусни ўқувчининг ўзига (ёки гуруҳга) бериш яхши самара беради, чунки лойиҳавий фаолият таълим олувчининг қизиқишларига асосланади. Шунингдек, ўқувчиларнинг ўзлари лойиҳани бажариш йўлларини таклиф этишлари мумкин: индивидуал ёки жамоавий иш ва ҳ.к. Лойиҳаларнинг устида турли ёш гуруҳларининг ҳамкорликда ишлаши яхши натижа беради. Мисол учун, 5–6-синф ўқувчилари юқори синф ўқувчилари раҳбарлигида лойиҳани бажарадилар.

Лойиҳаларни ишлаб чиқишда турли ахборот ва маълумот манбаларидан фойдаланилади: дағсликлар, илмий-оммабоп адабиётлар, ахборотнома ва энциклопедиялар, электрон кутубхоналар. Лойиҳа устида ишлаш фақат географик тадқиқот методлари (картографик, статистик, тарихий ва бошқалар)дан фойдаланиб қолмасдан, балки, ижтимоий фанлар илмий тадқиқотларида фойдаланиладиган методлар (анкета-сўровномалари, интервью, суҳбат)дан ҳам фойдаланишлари мумкин. Шундай тарзда, ўқувчилар тадқиқотчилик кўникма ва малакаларини эгаллаб борадилар. Долзарб муаммоларга ечим топил устида ижодий ишлар улар учун қизиқарли жараёнга айланиб боради.

Ҳозирда ўқувчиларнинг лойиҳавий ва тадқиқотчилик фаолиятини ташкил қилиш бўйича ривожланган давлатларда етарли даражада тажрибалар тўпланган. Масалаи, “Туман экологияси ва мактаб ўқувчиларининг касалликка чалиниш даражаси”, “Ёшлар ва қўшлар”, “Мактаб турли этник гуруҳ ўқувчиларининг исми ва фамилияларининг келиб чиқиши” каби маззуларда тадқиқотлар олиб борадилар. Лойиҳа муваффақияти ўқитувчининг методик ва илмий тайёргарлигига бевосита бағлиқ. У тадқиқотчилик тафаккурига, кенг дунёқарашига эга бўлиши, ўтказиладиган лойиҳалар йўналиши ва турларини тўғри танлай олиши, коммуникатив компетентликка

эга бўлиши талаб этилади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг тадқиқотчилик фаолияти ташкилотчиси бўлиб, бу жараён жамоадаги психологик муҳитнинг ижобий томонга ўзгаришига таъсир кўрсатади.

Лойиҳавий таълим технологияси. Ҳозирги пайтга келиб лойиҳаларни тадбиқ этишнинг асосий босқичларни белгилаб берилган:

1. Муаммо ва унга қўйилган талаблар. Муаммо шахс учун аҳамиятли ва бажарувчиларнинг имкониятлариги мос бўлиши шарт. Мавзу ўзига хос, иштирокчиларда уни бажаришга иштиёқ уйғотувчи бўлиши лозим.

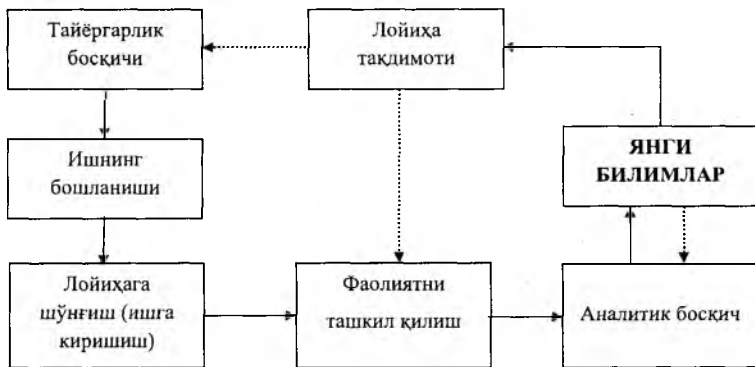
2. Лойиҳани режалаштириш гипотезаларни қўйиш билан бошланади. Бу гипотезалар кейинчалик амалиётда синовдан ўтказилади. Бу босқичда тадқиқот вазифалари ишлаб чиқилади, унинг методлари, ахборот манбалари белгиланади. Агарда жамоавий лойиҳа ишланаётган бўлса ўқувчилар ўртасида мажбурият ва вазифалар тақсимланади, тадқиқот айрим босқичларининг бажарилиш муддатлари белгилаб олинади.

3. Тадқиқотни ўтказиш. Бу босқичда ўқувчилар лойиҳа доирасида мустақил тадқиқотлар олиб боришади, ўқитувчи эса коррекцион вазифани бажариб, ўқувчилар фаолиятини тўғри йўналтириб туради, холос.

4. Якуний босқичда лойиҳавий фаолият натижалари таҳлил қилинади, баҳоланади, лойиҳа ҳимоя қилинади.

Лойиҳа тақдими (ҳимоя) маҳсулот намойиши билан бирга-ликда ўтказилади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бу газета, журнал, брошюра (қоғоз ёки электрон шаклда), деғорий газеталар, моделлар, макетлар ва бошқа шакллар бўлиши мумкин. Видеоролик, мультфильм яратилиши лойиҳа якунининг муваффақиятига гаров бўлиши мумкин. Лойиҳа тақдими турли аудиторияларда ўтказилиши мумкин. Амалиётда тенгдошлар олдидagi тақдимотдан ташқари ота-оналар мажлисларида тақдимот қилиш ҳам кенг қўлланилади. Бундай учрашувларнинг ўқувчилар учун тарбиявий аҳамияти катта. Улар ўқитувчи ва ўқувчилар, шунингдек ота-оналарнинг ҳамкорликдаги фаолияти натижаларини намойиш қилади, ота-оналарни болалар билан ҳамкорликда ишлашга кизиқтиради.

Лойиҳавий таълим технологиясидан фойдаланиш бўйича тўпланган бой тажриба унинг ўтказилиши юзасидан қуйидаги хулосалар қилиш имконини беради (7.6.расм).

7.6-расм. Лойиҳавий-тадқиқотчилик жараёни
(Н.В.Огородникова бўйича)

Босқичлар алгоритми куйидагича: лойиҳага тайёргарлик босқичи, лойиҳага кириш босқичи, фаолиятни ташкил қилиш босқичи, аналитик босқич ва тақдимот босқичи. Бирок, айрим ҳолларда, хатоларга йўл қўйилганида қайта амаллар ўтказилиши ҳам мумкин (масалан, янги ахборот, маълумотларнинг пайдо бўлишига асосан). Шунинг учун ҳам лойиҳанинг бориши ўзига хос цикл кўринишига эга бўлиб айнан шунинг учун ҳам мукамалроқ, натижавий ва креатив тузилмани ташкил қилади²⁶.

Шундай қилиб, *таълим олувчиларнинг лойиҳавий фаолияти* – ўқувчиларнинг умумий мақсадга, тўғри танланган методлар, фаолият турлари, умумий натижага эришишга қаратилган ўқув-билиш, ижодий ёки ўйинли фаолиятидир. Лойиҳавий таълимнинг шarti – бу фаолият маҳсули, лойиҳалаштириш босқичлари ва уни амалга оширилиши, шунингдек, унинг анланганлиги ва фаолият натижалари рефлексияси ҳақида аввалдан ишлаб чиқилган тасаввурга эга бўлишдир.

Лойиҳавий фаолият бир қатор афзалликлари сабаб мактаб география курсини ўрганишда фаол қўлланилиши мумкин:

– Шаҳсга йўналтирилган характерга эга лойиҳавий-тадқиқотчилик билиш фаолияти ташкил қилинади ва амалга оширилади;

²⁶ Огородникова Н.В. Технология проектной деятельности в географическом образовании учащихся профильной школы: автореф. ... кенд.пед.наук. М. 2007.

– Лойиҳаларни бажариш жараёнида география таълими мазмунининг барча компонентлари шаклланади;

– Лойиҳавий таълим технологиясини тadbик қилиш жараёнида олинган билимлар характери таълимга интегратив ёндошувнинг натижаси сифатида намоён бўлади;

– Ўзига хос универсал ўқув фаолияти барча кўринишларининг шаклланиши юз беради.

Шунингдек, лойиҳавий фаолият натижасида ўқувчиларнинг аналитик малакалари (далилларни маълумотлардан фарқлай олиш, таснифлаш, аниқ ва ноаниқ маълумотларни белгилай олиш, маълумотларни таҳлил қилиш, тақдим қилиш, маълумотлар етишмовчилигини аниқлаш ва уларни қайта ишлаш малакалари) ҳам шаклланади. Бу эса ўз навбатида ўқувчиларнинг ахборот маданияти, ахборот билан ишлаш компетенциясининг шаклланишига олиб келади.

Шу билан бирга амалий кўникма ва малакалар (назария, метод ва принциплардан амалда фойдаланиш) ҳам шаклланади.

Лойиҳавий фаолият таълим олувчиларнинг ижодий, коммуникатив малакалари (дискуссия қилиш, атрофдагиларни ишонтириш, кўргазмали материал ва бошқа медиавоситалардан фойдаланиш, гуруҳларда ишлаш, ўз нуқтаи назарини химоя қилиш, ишонтириш, қисқа, ишонарли хисобот тайёрлаш)нинг шаклланишига ҳам замин яратади. Бу жуда муҳим, чунки, коммуникатив компетентлик замонавий жамиятда муҳим аҳамиятга эга.

Ўқувчиларнинг лойиҳавий фаолият доирасида иш олиб бориши ўз навбатида уларга фаннинг амалий йўналганлигини, географиянинг жамият ривожланишидаги ўрни ва аҳамиятини намоёйиш қилади, шунингдек, юкори синф ўқувчиларини касб танлашига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўқувчиларнинг лойиҳаларда иштироки уларнинг тадқиқотчилик малака ва қобилиятларини шакллантиради. Шу тарзда география ўқитишга тадқиқотчилик ёндошуви амалга ошади.

Ўқувчиларнинг *тадқиқотчилик фаолияти* – таълим олувчиларнинг ижодий, тадқиқотчилик вазифаларини ечиши билан боғлиқ фаолиятидир. У тадқиқотнинг асосий босқичлари, илмий соҳа мавзуларига яқин, ўхшаш мавзулар (муаммонинг қўйилиши, назарияни ўрганиш, тадқиқот методикаларини танлаш, шахсий материалларни тўплаш, таҳлил қилиш ва умумлаштириш, илмий изоҳ, шахсий ху-

лосалар) мавжудлигини кўзда тутди. Тадқиқотни лойиҳалаштириш шундан иборат.

Тадқиқотчилик фаолиятининг мақсади *ўқувчиларда тадқиқотчилик малакаларини шакллантириш*дир. Бу ўз навбатида борлик, атроф олам ҳақидаги билимларни ўзлаштиришнинг универсал йўли бўлиб, *тадқиқотчилик тафаккурини шакллантиради*.

Тадқиқотни тақдим қилиш, уни қандай қилиб етказиб бериш бутун иш давоми учун катта аҳамиятга эга. Замонавий ёшлар конференцияларида тезислар, мақола, докладлар каби жанрлар энг омалашган жанрлардир.

Конференция ва танловларга тақдим этилган ишлар таҳлили, ўқувчиларнинг ижодий ишлари орасида қуйидагиларни алоҳида ажратиш мумкин: *муаммоли-рефератли, тажриба, тадқиқотчилик, тавсифли ва натуралистик*. Жамоатчилик-экологик йўналишидаги ишлар натуралистик ишларнинг бир тури саналади.

Қуйида Ўрта Осиёда қурилиши режалаштирилган Роғун сув омборининг табиатга таъсирини лойиҳалаш технологияси асосида ўрганишни тавсия этамиз. Мазкур лойиҳалаш иши тадқиқот олиб боришнинг ўзига хос мураккабликларига эга бўлганлиги учун уни ўрта махсус, касб-ҳунар таълим муассасаларида ўтказиш мақсадга мувофиқ. Ушбу таълим технологияси ўқувчиларнинг экологик баҳолаш ва башоратлаш юзасидан олинган билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришга хизмат қилади.

Жихозлар: Ўрта Осиёнинг табиий ва ички сувлари хариталари, атласлар, контур хариталар, рангли қаламлар, эксперт гуруҳлари учун вазифалар ёзилган карточкалар.

Ўқувчилар Амударёнинг юқори оқими ҳисобланадиган Вахш ирмоғида ГЭС қуришнинг мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслигини асослаб беришлари керак. Ўқувчилар “мутахассислар”: геологлар, гидротехниклар, иқтисодчилар, экологлар, сейсмологлар, геосиёсатчилар каби гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ тўғон қурилиши натижасида унинг ижтимоий-иқтисодий, экологик ҳамда сув босиш ҳудудидаги табиий шароитлар ва ресурсларни баҳолаш бўйича аниқ вазифалар олади.

Гуруҳ раҳбарлари жамоа ишини назорат қилади. Гуруҳларда “картограф” бўлиши керак ва унинг вазифасига табиий шароитни

картосхемага кўчириш киради. Картографик асос доскада аввалдан чизиб қўйилади.

Ҳаракатлар кетма-кетлиги:

1. Ўрта Осиё харитасидан фойдаланиб, ГЭС тўғонининг баландлиги 335-350 метрлигини ҳисобга олиб, сув босиш ҳудудининг тахминий контурларини аниқлаш.

2. Тахминий сув босиш ҳудудида қолиши мумкин бўлган табиий ва антропоген объектларни аниқлаш (ўрмон ва ер ресурслари, фойдали қазилма конлари, аҳоли пунктлари).

3. ГЭС қуриш натижасида инсоният учун вужудга келиши мумкин бўлган оқибатларни аниқлаш.

Машғулотнинг бориши:

Комиссия раиси (синф ўқувчиларидан бири):

Демак, кун тартибига қуйидаги масала қўйилган: Вахш дарёсида Роғун ГЭСини қуришнинг мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслигини асослаб бериш.

Ўқитувчи: Ҳурматли эксперт кенгаши аъзолари! Энди сиз жуда мураккаб ишни бажарасиз. Эксперт кенгашининг ҳар бир гуруҳи ушбу ГЭС қурилиши лойиҳасининг ижобий ва салбий томонлари ҳақида хулосалар тақдим этишлари керак.

Эксперт гуруҳларнинг вазифалари:

Геологлар учун вазифалар:

1. Ўрта Осиё контур харитасидан фойдаланган ҳолда ҳудудда мавжуд бўлган фойдали қазилмалар конларини чизиш.

2. ГЭС қурилиши мўлжалланган ҳудудга геологик жиҳатдан баҳо бериш.

Гидротехниклар учун вазифалар:

1. Ўрта Осиё контур харитасида тўғон қурилганда сув босишнинг тахминий ҳудудини чизиш (тўғон баландлиги – 350 м)

2. Ушбу хаританинг нусхаларини бошқа гуруҳларга тарқатиш.

3. Қўшимча рақамли материаллардан фойдаланган ҳолда, бўлажак ГЭСнинг тахминий қувватини аниқлаш.

4. Роғун ГЭСини қуришнинг мақсадга мувофиқлиги ёки аксинча эканлиги ҳақида хулосалар қилиш.

Сейсмологлар учун вазифалар:

1. ГЭС қурилиши мўлжалланган ҳудуднинг сейсмик фаоллигини ўрганиш ва баҳолаш.

Экологлар учун вазифалар:

1. ГЭС ҳудудидаги қўриқхоналар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг вакиллари контур харитада акс эттириш.

2. Ўрта Осиё контур харитасида Вахш дарёси оқими бўйлаб аҳоли манзилгоҳлари, саноат пунктларини акс эттириш

3. Сув босиш ҳудудига тушиб қолиши мумкин бўлган аҳоли манзилгоҳларини аниқлаш. Ушбу вазиятнинг тахминий иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини аниқлаш.

4. ГЭС нинг атроф-муҳитга таъсирини ўрганиш ва баҳолаш.

Иқтисодчилар учун вазифалар:

1. Электр энергия олишнинг бошқа муқобил йўллари ўрганиш ва иқтисодий жиҳатдан баҳолаш.

2. Роғун ГЭСи ҳақида хулосалар бериш

Геосиёсатчилар учун вазифалар:

1. Роғун ГЭСи ва тўғон қурилишининг минтақадаги геосиёсий ҳолатга таъсирини ўрганиш ва баҳолаш.

Эксперт гуруҳларининг ҳисоботлари

Ўқувчилар экспертиза хулосалари ҳақида чиқишлар қилади ва хулосалар тайёрлашади.

Геологлар: Роғун ГЭСи 1974 йилда лойиҳалаштирилган. Баландлиги 350 метрни ташкил этиши керак бўлган тўғон қуриб битказилса, у дунёдаги энг баланд ГЭС бўлади.

ГЭС қурилиши бўйича тадқиқотлар 1968 – 1978 йилларда ўтказилган бўлиб, мазкур муддат бундай мураккаб ва катта ҳажмдаги иш учун жуда камлик қилади. Олиб борилган тадқиқотларни ўша пайтдаги қурилишга оид нормалар, қоида ва йўриқномаларга асосланиб баҳолайдиган бўлсак, кўплаб масалалар ҳал этилмагани маълум бўлади.

Амалда ер усти геофизик ишлари мутлақо олиб борилмаган. Бу эса ўша даврда амал қилган йўриқномалар ва қоидаларга зид равишда геологик хариталаш ва ўпирилиш жараёнларини ўрганиш геофизика ишлари олиб борилмаган ҳолда олдиндан ўтказилганидан далолат беради.

Туз тошларини хариталаш ишлари бажарилмаган. Роғун ГЭСида биринчи даражали муаммолар сейсмик фаолликни ва туз тошла-

рини ўрганишдан иборатдир. Тошларнинг чуқурликдаги таркиби геофизикавий тадқиқотлар ёрдамида ўрганилмаган.

Ҳозирги пайтда туннеллар тизимига ҳамда ГЭСнинг асосий ер ости иншоотларига кириш Т-3 транспорт туннели орқали амалга оширилмоқда. Сув омборини тўлдириш ишлари бошлангач, бу туннель ёпиб қўйилади. Тўғонга барча қурилиш материаллари автотранспорт воситасида Пассимурхо сойининг юқори қисмидаги махсус йўл орқали ташилади. Бу йўл кўчки хавфи жуда юқори бўлган қияликдан ўтган. Сув омбори сувга тўла бошлагач, ўпирилиш жараёнлари кучаяди, йўл бузилади ва қурилиш ишлари тўхтаб қолади. Чунки Пассимурхо қияликларининг мустаҳкамлигини ўрганиш ва ҳисоб-китоб қилиш бўйича ҳеч қандай тадқиқотлар олиб борилмаган.

Тўғон дарвозаларига яқин жойда, чап қирғоқдан Вахш дарёсига Обишўр сел ирмоғи қуйилади. У 10 – 11 йилда бир марта Вахш дарёсини тўсиб қўяди. Сўнгги марта бундай ҳолат 2009 йилнинг 19 майида рўй берган. Вахш ўзанида туз тошлари ҳажми 300 минг кубометрни ташкил этиб, улар қурилиш майдончаси доирасида сув сатҳининг олти метргача кўтарилишига олиб келган. Ёрдамчи қурилиш туннели бутунлай сув остида қолган. Яна бир эътиборга лойиқ жиҳат. Биринчи сел оқими Вахш ўзанини бутунлай тўсиб қўймаган эди. Аммо кейинги иккинчи оқим бу ерда пайдо бўлган тўғон баландлигини янада оширди. Агар тинимсиз ёғингарчиликлар учинчи сел оқимини ҳосил қилганида, мазкур тўғон баландлиги бундан ҳам юқори бўлиши мумкин эди. Гидрологларнинг ҳисоб-китобларига кўра, бир марта келган сел оқимининг энг юқори ҳажми 3 миллион кубометргача етади. Бундай кучли сел оқими электростанцияда жиддий ҳалокатни келтириб чиқариши ҳеч гап эмас. Шу сабабли замонавий техника ва ускуналар ёрдамида батафсил тадқиқот ишларини олиб бориш зарур. Ана шундан кейингина янги техник иқтисодий асосларни ишлаб чиқишга киришиш мумкин.

Ишчи лойиҳани тузишдан олдин тадқиқ қилиш зарур бўлган шунга ўхшаш яна ўнлаб долзарб муҳандислик-геологик муаммоларни санаб ўтиш мумкин. Туздан химоялаш, қирғоқларнинг мустаҳкамлиги, сув омбори ҳудудига кирувчи Сурхоб дарёси хавзасида блокли қиялик кўчкилари шулар жумласидандир. Мазкур

ҳолатда Роғун ГЭСи қурилишини мақсадга мувофиқ эмас деб ўйлаймиз.

Гидротехниклар: 350 метрли тўғоннинг қурилиши қўлами ва сув ҳажми жиҳатдан жуда катта ГЭСни ҳосил қилади. Биз Нориндаги Тўхтағул, Вахшдаги Нурек ГЭСларнинг қувватини солиштирдик ва Вахш дарёсидаги бўлажак ГЭСнинг тахминий қувватини ҳисоблаб кўрдик. Ушбу қувват бутун Тожикистон Республикасини энергия билан таъминлабгина қолмай, уни экспорт қилишга ҳам старли деб ҳисоблаймиз, шунинг учун Роғун ГЭСини қуриш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Сейсмологлар: ГЭСни қуриш бўйича сейсмик материалларнинг аксарияти 20-25 йил аввал ўтказилган эски тадқиқотларга асосланади. Улар эски сейсмостанциялар ёрдамида сийрак тармоқ орқали олинган. Бунда сейсмик жиҳатдан хавfli ҳудудлар координатасида 20-25 километргача хатоликка йўл қўйилиши мумкин. Ушбу станциялар материалларига замонавий компьютер технологиялари орқали ишлов бериш мушкул. Роғун ГЭСи тўғони ўзининг баландлигига кўра ўта хавfli объектлар сирасига киради. Унинг биринчи тоифали (100 метр) тўғонлардан ҳам баландроқ бўлиши мўлжалланмоқда. Шу сабабли мазкур қурилиш ҳудудида дастлабки сейсмик фаолликни белгилаш, сейсмик таъсир параметрларини ҳисоб-китоб қилиш, сейсмик фаолликни районлаштириш ва микро-сейсмик фаолликни районлаштириш ишларини инструментал сейсмик кузатув материаллари асосида тайёрлаш, айна вақтда турли кўламдаги геологик-тектоник, муҳандислик-геологик ва геофизикавий тадқиқотларнинг бутун бир комплексини тўла амалга ошириш тақозо этилади.

Ҳам эски, ҳам янги замонавий талаблар бўйича тўғонга туташ қияликларни батафсил ўрганиш, турли интенсивликдаги сейсмик таъсир пайтида қияликларнинг барқарорлигини ҳисоб-китоб қилиш керак. Шу сабабли янги ва замонавий тадқиқотларни ўтказиш зарур.

Ўрта Осиё тектоник харитасидан маълум бўладики, Роғун ГЭСи ер кўчкилари тез-тез содир бўладиган ва сейсмик жиҳатдан ўта хавfli зонада, Ер пўстининг энг катта ёриқлари ўтган ҳудудда, Алп бурмаланиш областларига яқин жойлашган. Шу билан биргаликда ҳудудда кейинги 10 йилда ерости силкинишлари 30 фоиз фа-

оллашган. Шу сабабли Роғун ГЭСи курилишини мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисоблаймиз.

Экологлар: Бизнинг фикримизча, Роғун ГЭСи курилиши керак эмас, чунки, биринчидан сув омбори курилиши режалаштирилаётган минтақада аҳоли зич жойлашган ва бу ҳудудда тахминан 30 минг одам яшайди. Лойиҳани амалга ошириш учун улар бошқа жойга кўчирилиши керак бўлади.

Катта ҳудудни сув босиши оқибатида ноёб ва йўқолиб кетаётган ҳайвон ва ўсимлик дунёси йўқолади ёки уларнинг тарқалиш ҳудудлари қисқаради. Тоғ ўрмон массивлари йўқолади. Сув омбори атрофида ер ости сув сатҳининг кўтарилиши ва боқокланиш, тупроқларнинг шўрланиши кузатилади. Энг фалокатли жиҳати зилзила ёки бошқа омиллар таъсирида тўғон ёрилганда пайдо бўлади. Хомаки ҳисоб-китобларга қараганда, агар шундай ҳолат юз берса, сув оқимининг тўғон олдидаги баландлиги 250 метр, 1400 км узокликда эса 10-12 метр атрофида бўлади. Ушбу жараёнда Амударё ўзани бўйлаб қанчадан қанча аҳоли манзилгоҳлари, қишлоқ хўжалиги ерлари ва саноат объектлари вайрон бўлади. Албатта, лойиҳанинг сув таъминоти билан боғлиқ вазиятни янада оғирлаштириши масаланинг яна бир жиҳати, ҳолос. Зеро, унинг ҳудуд экологиясига, шундоқ ҳам фожиали аҳволга тушиб қолган Оролга таъсири қандай бўлади? Сўнгга 60 йил мобайнида минтақада суғориш майдонларининг кенгайтирилиши Орол хавзасида мисли кўрилмаган улкан экологик фалокатни келтириб чиқарганини англаб етиш унчалар қийин эмас.

Иқтисодчилар: Айни пайтда лойиҳа қиймати 2,5 миллиард АҚШ доллариға баҳоланмоқда. Бизнинг фикримизча, ҳудудда йирик ГЭСларға нисбатан кичик ҳажмдаги, масалан, 10 мВт қувватли гидроэнергетикани ривожлантириш мақсадға мувофиқ. Биргина Хитойнинг ўзида ана шундай курилмалардан 60 мингтаси самарали фаолият кўрсатмоқда.

Шунинг учун ҳам ҳудудда аҳоли пунктлари яқинида кичик гидроиншоотлар куриш тавсия этилади. Улар йирик сармоялар талаб этмайди. Битта объектни ишға тушириш 30–150 минг АҚШ доллари миқдоридаги маблағни талаб этади, ҳолос. Шу билан биргаликда гелиомажмуалар ва шамоил электростанцияларидан кенг фойдаланиш ҳам мумкин. Йилиға 250-300 кун мобайнида куёш нур сочадиган тоғли ҳудудларда иссиқлик станцияларини ишға туши-

риш иқтисодий жиҳатдан ҳам фойдалидир. Бунда кўмир ҳам энергиянинг муқобил манбаи вазифасини ўташи мумкин. Ваҳоланки, Тожикистонда шу кунгача 40 га яқин кўмир кони аниқланган.

Геосиёсатчилар: Амударё чегара бўйлаб оқадиган дарёлар мақомида эканлигини алоҳида таъкидлаш керак. Бу ҳолатда халқаро келишувларга кўра, дарёни бир давлат ўзича тасарруф қилишга ҳақли эмас. Дарёнинг юқори қисмида жойлашган Тожикистон Республикаси дарё сувларини истеъмол қилиши мумкин, аммо халқаро меъёрларга кўра сувни тўсиб қўйиши мумкин эмас.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, сув ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланиш борасидаги Ўзбекистон мавқеи халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва мазкур соҳадаги қоидаларга, хусусан, 1992 йил 17 мартдаги трансчегаравий очиқ сув оқимлари ҳамда халқаро кўлларни кўриклаш ва фойдаланиш борасидаги БМТ Конвенцияси ва 1997 йил 21 майдаги халқаро очиқ сув оқимларидан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги Конвенцияга асосланади.

Минтақа мамлакатлари ўртасидаги ўзаро ҳамфикрлик, трансчегаравий дарёлар сувидан фойдаланишни тартибга солувчи халқаро ҳуқуқ меъёрларининг ҳурматланиши сув ва экологик муаммоларнинг муваффақиятли ҳал этилишига, минтақа тинчлиги ва хавфсизлигига хизмат қилади.

Раис: Барча эксперт гуруҳларининг чиқишларини тингладик.

Хулоса: Роғун ГЭСи қурилиши жанубий Тожикистонни электрэнергия билан таъминлаш муаммосини ҳал қилиши мумкин эди. Аммо тўғон қурилиши йирик ГЭС ҳосил бўлишига олиб келади. Бунинг салбий оқибатлари эса юқоридаги маърузалардан аён бўлди.

Овозга қўйиш: Роғун ГЭСининг қурилиши мақсадга мувофиқ эмас.

Ўқитувчининг қўшимча маълумоти ва хулосаси:

Кейинги пайтларда Осиё ва Африка ҳамда Лотин Америкаси минтақаларида ҳам трансчегаравий дарёлардан адолатли ва оқилона фойдаланиш муаммоси ана шу дарёлар бўйларида янги гидроэнергетик иншоотлар қуриш бўйича лойиҳаларнинг юзага келиши оқибатида янада долзарб аҳамият касб эта бошлади. БМТ маълумотларига қараганда, бугун дунёда 260 дан ортик трансчегаравий дарёлар бўлиб, уларнинг 70 таси Европада, 53 таси Осиё, 39 таси Шимолий ва Марказий Америкада, 38 таси Жанубий Америка

ва 60 таси Африка худудида жойлашган. Яна ҳам эътиборлиси – уларнинг 155 таси икки мамлакат, 100 дан ортиқроғи эса уч ёки ундан кўпроқ давлатлар ўртасида тақсимланган. Соҳа мутахассислари трансчегаравий ҳавзалар Ер юзасининг 45,3 фоизини қамраб олганини, бундай худудларда сайёрамиз аҳолисининг қарийб 40 фоизи истиқомат қилиб, дунёдаги дарёлар оқимининг 80 фоизи мазкур минтақалардан ўтишини таъкидламоқдалар.

Экспертларнинг хулосаларига кўра, сўнгги 50 йилда чучук сувга бўлган эҳтиёж уч баробар ортгани ҳолда экин майдонлари икки баробар кенгайгани асримизнинг ичимлик сув билан боғлиқ муаммолари тобора чуқурлашиб бораётгани ва ҳақиқатан ҳам унинг стратегик ресурсга айланаётганини кўрсатмоқда.

Бошқача айтганда, кўплаб экспертлар тахмин қилаётганларидек, яқин 20-25 йилда чучук ва суғориш мақсадларида ишлатиладиган сув масаласи глобал муаммога айланиб, энергетика захиралари билан боғлиқ можаролар ўрнини эгаллаши мумкин. Халқаро таҳлилчилар эса айни пайтда ер юзининг 2 миллиарддан ортиқ аҳолиси тоза сув етишмовчилигидан азият чекаётганини, Халқаро озик-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотининг ҳисоб-китобларига қараганда орадан 30 йил ўтиб сувга бўлган эҳтиёж яна 60 фоизга ортиши таъкидланаяпти. Ер юзининг кўплаб минтақаларида содир бўлаётган можаролар моҳиятига назар ташласак, асосий кураш сув захиралари учун бораётганига амин бўлаемиз. Мисол учун, Исроил-Фаластин, Исроил-Сурия можаросининг келиб чикиши ва уни бартараф этиш истиқболлари хусусида сўз борганида, сув масаласи ҳал қилувчи роль ўйнаганини тилга олишимиз мумкин.

Шу ўринда сув ресурсларига ниҳоятда муҳтож минтақа айнан Яқин Шарқ ва Шимолий Африка эканини таъкидлаш жоиз. 1990 йилга келиб ушбу минтақаларнинг сувга муҳтож мамлакатлари сони учтадан ўн биттага етган бўлса, 2025 йилга бориб улар сафига яна етгита мамлакат қўшилиши кутилмоқда.

Марказий Осиёнинг 60 миллионга яқин аҳолисининг сувга бўлган талабини қондириб келаётган Амударё ва Сирдарёнинг сув захиралари минтақа давлатлари иқтисодиётини, энг аввало, худуд аграр тизимининг аҳолини белгиловчи асосий мезон бўлиб келган. Аммо кейинги пайтларда дарёнинг юқори қисмида жойлашган Тожикистон Республикасининг кўшни мамлакатлар манфаатларини

инобатга олмай, гидроэнергетик лойиҳаларни амалга ошириш режалари улкан экологик фалокатларни келтириб чиқариши мумкинлиги ҳақидаги мулоҳазаларга сабаб бўлмокда. Бундай қалтис ҳаракатлар Сирдарё ва Амударёнинг куйи қисмларидаги сув таъминоти билан боғлиқ вазиятни оғирлаштириши, шундоқ ҳам куриб бораётган Оролнинг экологик ҳалокатини тезлаштириши, ҳудудда истиқомат қилаётган Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистоннинг ўн миллионлаб фуқаролари ҳаётини хавф остида қолдириши мумкин.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, инновацион педагогик технологиялар ва таълимнинг фаол усулларида фойдаланиш география ўқитишнинг сифат ва самарадорлигини орттиришга хизмат қилади. Шу маънода куйида ўқитувчилар учун айрим дидактик ишланмаларни келтириб ўтамиз.

5-синф «Табий география бошланғич курси»

Мавзу: «Атмосферанинг тузилиши».

Бу мавзунинг ўрганишда биринчи навбатда, атмосфера ердаги ҳаёт учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигига эътибор қаратиш лозим. Шу мақсадда ўқитувчи томонидан муаммоли вазият яратилади: Агар Ер шарини Атмосфера қатлами ўраб турмаганда...?

Ўқувчилар бошланғич синфларда эгаллаган билимлари ёрдамида муаммоли вазиятни ўзлари ечишади. Ўқувчилар томонидан айтилган ҳар қандай фикрлар қабул қилинади. Ўқитувчи яқунда энг тўғри билдирилган фикрлар асосида муаммога хулоса ясайди. У қуйидагича бўлиши мумкин:

- кундузи ҳаддан ташқари иссиқ, кечаси ҳаддан ташқари совуқ бўлган бўлар эди;
- Қуёшнинг зарарли нурларидан ҳимоя қилувчи Азон қатлами мавжуд бўлмасди;
- инсон нафас олиши учун лозим бўлган кислород гази мавжуд бўлмасди;
- метеоритлар ер юзасини «ғалвир» қилиб юборган бўлар эди;
- шамол ва булутлар ҳосил бўлмасди.

Ушбу қаторни узоқ давом эттириш мумкин. Бундан кўришиб турибдики, Атмосфера Ер шарида ҳаёт мавжуд бўлишининг муҳим шартларидан биридир.

Атмосферани муҳофаза қилиш борасидаги муаммоларни ўрганишга ўлкашунослик асосида ёндашиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун ўқувчилар яқин атрофдаги ҳудудларда қандай чора тадбирлар кўрилаётганлигини аниқлашади. Масалан, саноат корхоналари трубаларига махсус филтрлар, чангюткичлар ўрнатилганми, ҳудудларда ҳазон ва чиқиндиларни ёқиш, саноат чиқиндиларининг чиқарилишига барҳам бериш борасида қандай ишлар олиб борилмоқда?

Ўқитишнинг кўرғазмалилик усулидан фойдаланган ҳолда ўқувчиларга ҳавони ифлослантирадиган манбаларнинг тасвирлари туширилган ўқув фильмлари, слайдлар, фотосуръатларни кўрсатиш ҳам яхши натижа беради. Булар корхоналарнинг тутун чиқарадиган трубалари, ўрмон ёнғинлари, ахлатларни ёқиш, автомобиль транспорти чиқараётган газлар, вулқон куллари ва тунлар бўлиши мумкин. Бу орқали атмосфера ҳавосини тоза сақлаш инсон саломатлиги учун муҳим аҳамиятга эга эканлиги ўқувчилар онгига сингдирилади.

Билимларни умумлаштириш мақсадида қуйидаги жадвал ўқувчилар ёрдамида тўлдирилади.

Атмосфера экологиясига оид билимларни умумлаштириш

Жадвали

Ҳавони ифлословчи омиллар	Атмосфера ҳавосини тоза сақлаш усуллари
1. Саноат корхоналари	1. Махсус филтрлар ўрнатиш...
2. Транспорт воситалари	2. Нисбатан тоза ёқилғи турларига ўтиш...
3... .	3... .

Жадвал билан ишлаш қуйидагича амалга оширилади. Ўқитувчи ўқувчилардан ҳавони ифлослантирувчи омиллардан бирини келтириб ўтишни сўрайди.

Ўқувчи жавобни жадвалнинг биринчи қисмига ёзади. Масалан, фабрика ва заводлардан чиқарилаётган заҳарли газлар. Кейин саноатнинг ҳавонинг ифлослантиришини олдини олиш чора-

тадбирларини жадвалнинг 2-қисмига ёзади: «Корхоналарда чангюткич ва газларни тозаловчи мосламаларни ўрнатиш зарур», «Корхона ёқилғисини атмосферани камроқ зарарлайдиган энергия манбаларига ўтказиш» ва бошқаларни келтириб ўтиш мумкин. Бунда албатта ҳар бир омил ва чора тадбирларнинг бир неча ўқувчидан сўралишига эришиш лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда айнан ўқувчиларнинг ҳиссаси қандай бўлиши кераклигига алоҳида аҳамият бериш зарур. Ҳавони тозалаш учун гул, дарахт кўчатларини ўтказиш ва парваришlash, хазонларни ёқмаслик, ахлатларни махсус белги-ланган жойларга ташлаш кабиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ.

Атмосферанинг тузилишини ўрганишда уни қатламларга бўлиб синф доскасига чизиб кўрсатиш яхши самара беради. Қатламларнинг хусусиятларига таъриф берилади, бунда албатта Тропосфера қатламига катта аҳамият бериш зарур.

6-синф учун «Материклар ва океанлар табиий географияси» фанидан дарс ишланма

Дарснинг мавзуси: Табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири

Дарснинг мақсади: Ўқувчиларни табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири билан таништириш ва шу ҳақида билим, кўникма ва муносабатларини ривожлантириш.

Ўқувчиларда экологик маданиятни ривожлантириш.

Керакли жиҳозлар: видеопроектор, слайдлар (табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири акс эттирилган слайд-шоу, дарснинг натижаси ёзилган слайд), кичик гуруҳларга бўлиш учун қутича ва хатчалар, кичик гуруҳларда ишлаш учун қоғоз ва маркерлар, скоч, «География» дарслиги.

Вақт: 45 дақиқа

Дарснинг бориши:

I. Дарснинг жозибали жиҳати (слайд-шоу) 5-7 дақиқа.

Ўқувчиларга табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири акс эттирилган слайд-шоу тақдим этилади.

Ўқитувчи ўқувчиларга савол беради:

- Сиз кўрган лавҳада нималар акс эттирилган?

- Ушбу такдим этилган лавҳалардан келиб чиққан холда, Сиз нима деб ўйлайсиз, бугунги дарсимиз мавзуси нима бўлиши мумкин?

Ўқувчилар жавоби тингланади ва умумлаштирилади.

II. Дарс натижаси. 3-5 дақиқа.

- Сиз нима деб ўйлайсиз, бугунги дарсимиз мавзуси нима бўлиши мумкин?

- ...

Ақлий хужум.

- Табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири деганда нимани тушунасиз? (*Ўқувчилар фикри эшитилади.*)

Бугунги дарс давомида СИЗ:

1. Табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири ҳақида билиб оласиз (билим)

2. Табиат бойликлари ва ландшафтларни қандай турлари борлигини ўрганиб оласиз (кўникма)

3. Табиатга нисбатан қандай оқилона йўл тутиш ҳақида ўз муносабатингизни билдира оласиз (малака)

III. Ўқитувчи ҳиссаси. (Кичик маъруза) 10-15 дақиқа.

Ўқитувчи дарслик ва кўшимча манбалардан, слайдлардан фойдаланиб, табиат ва инсоннинг ўзаро таъсирини тушунтириб беради:

Табиат – бизни ўраб турган бутун борлик (олам), кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш манбайидир. Инсон – мураккаб ижтимоий ва меҳнат фаолиятини юргазувчи тирик организм – индивидир. У жамиятнинг моддий ва маънавий-маданий ривожланишининг асоси ҳисобланади (слайд).

Табиат бойликлари ва уларнинг инсон учун аҳамияти. Инсон ўзининг қундалик эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиат бойликларидан фойдаланишга мажбур. Табиат бойликларини бешта асосий гуруҳга ажратиш мумкин: минерал, иклимий, сув, ер ва биологик бойликлар (слайд).

Аҳолининг яшаши учун рудали ва норуда минерал бойликлар зарур. Уларсиз жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини тасаввур этиш қийин. Рудали фойдали қазилмаларга темир, мис, олмос, олтин, уран ва бошқалар, норуда минерал бойликларга олтингургут, нефт, газ, фосфорит ва бошқалар киради (слайд).

Инсоннинг рекреацион ресурсларга ва, айниқса, кишлок хўжалик маҳсулотларига бўлган талабини қондириш учун

иклимий бойликларнинг аҳамияти беқиёс. Шунинг учун одамлар қадимдан табиий-иклимий шароити қулай бўлган ҳудудларга жойлашганлар.

Хўжаликда энг кўп фойдаланиладиган табиат бойлиги сув ҳисобланади. «Сув бор жойда ҳаёт бор», «Сув тугаган жойда ҳаёт тугайди» каби ҳалқ мақоллари сувнинг бебаҳо минерал бойлик эканлигидан далолат беради (слайд).

Дехқончиликни ривожлантиришда ҳосилдор ер-тупроқларнинг аҳамияти жуда катта. Аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришда тупроқнинг ҳосилдорлигини ошириш муҳим талаблардан ҳисобланади.

Муайян ҳудуднинг ҳайвонот олами ва ўсимлик қоплами биологик бойликларни ташкил этади. Бу бойликларнинг энг муҳим хусусиятлари уларни қайта тиклаш мумкинлигидир. Уларни бири-биридан жуда узоқ масофада жойлашган материкларга кўчириш ва кўпайтириш ҳам мумкин. Масалан, Америка қитъасидан Евро-сиё ва Африкага маккажўхори, картошка, помидор, ширин ва аччиқ гармдори, какао, ловия, қовоқ, ананас келтирилган. Аксинча, Америка қитъасига от, сигир, қўй, товуқ, асалари, кофе, буғдой, шоли, арпа, карам, шолғом, нок кабилар олиб кетилган (слайд).

Табиий комплекслар инсон таъсири даражасига кўра уч гуруҳга ажратилади:

1. Табиий ландшафтлар.
2. Табиий-антропоген ландшафтлар.
3. Антропоген ландшафтлар (слайд).

Табиий ландшафтлар деганда, инсонлар томонидан таъсир этилмаган, фойдаланилмайдиган ҳудудлар ландшафтини тушуна-миз. Уларга Антарктида, шимолий Муз океанидаги доимий муз-лик қоплаган ороллар, тоғлар, чўллар, қалин ўрмонзорлар типик мисол бўлади (слайд).

Табиий-антропоген ландшафтларни оралиқ ландшафтлар деб ҳам аталади. Бундай ландшафтлар табиий ва антропоген ландшафтларнинг оралиғида таркиб топади. Яйловлар, лалмикор ер-лар табиий-антропоген ландшафтлардир (слайд).

Антропоген ландшафтлар – кишиларнинг хўжалик фаолияти таъсирида ўзгарган табиий ландшафтлар бўлиб, улар Ер юзасида кенг тарқалган. Аҳоли пунктлари – қишлоқ ва шаҳарлар антропо-

ген ландшафтларнинг типик намунаси ҳисобланади. Шаҳарлар ландшафти дастлаб 5-4 минг йил муқаддам «қалъа-шаҳар», шаҳар-давлат сифатида шакллана бошлаган (слайд).

Табиатни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш мақсадида қўриқхоналар, заказниклар, миллий боғлар ташкил этилади. Йўқолиб кетиш хавфи бўлган ўсимлик ва ҳайвонот олами «Қизил китоб»ларга киритилади ва алоҳида муҳофаза қилинади. Бундай чора-тадбирлар ягона умумий уйимиз Ер табиатини ва инсонларнинг соғлиғини асраш учун хизмат қилади.

IV. Интерфаол усул. 10-15 дақиқа (Кичик гуруҳларга бўлиш «Мева номлари» орқали). Кичик гуруҳлар шакллантирилгандан сўнг уларга кичик гуруҳларда ишлаш қоидалари эслатилади.

Сизга «Т» схема тасвирланган қоғоз, маркерлар тарқатилади. Топшириқ қуйидагича: «Т» схемадан фойдаланиб, табиатга инсоннинг салбий ва ижобий таъсирини таҳлил қиласиз.

Табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири

+ (ижобий)

- (салбий)

Топшириқни бажариш учун ажратилган вақт 15 дақиқа. Олдиндан ўз гуруҳингизда вақтни назорат қилувчи ва ёзиб борувчи иштирокчини белгилаб қўйинг. Шарт тушунарлими?

...
«Т» схема тасвирланган қоғоз ва маркерлар тарқатилади ва ишни бошлаш ҳақида белги берилади. Кичик гуруҳдаги ўқувчилар фаолияти ўқитувчи томонидан назорат этиб, йўналтириб турилади. Кичик гуруҳлар ишини яқунлаганларидан сўнг, бажарилган ишлар ҳаммага кўринадиган қилиб жойлаштирилади ва солиштирилади. Умумий таҳлил қилинади.

V. Умумлаштириш. Назорат учун савол-жавоб. Баҳолаш. 5-7 дақиқа.

Ўқувчилар дарсни қай даражада ўзлаштирганликларини очик ва ёпиқ саволлар орқали аниқланади.

1. Табиат ва инсон деганда нимани тушунасиз?

2. Табиий ва табиий-антропоген ландшафтлар қандай тавсифланади?

3. Антропоген ландшафтлар қандай табиат комплекслари?

Ўқувчилар жавоби рағбатлантирилади. Дарс натижасига қайтиш ва дарсни якунлаш.

VI. Уйга вазифа. Дарсликнинг 155-бетида берилган амалий топшириқларни бажариш.

8-синф учун «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси» фанидан дарс ишланма

Дарснинг мавзуси: Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари.

Дарснинг мақсади: Ўқувчиларни Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари билан таништириш ва шу ҳақида билим, кўникма ва муносабатларини ривожлантириш.

Ўқувчиларда экологик маданиятни ривожлантириш.

Керакли жиҳозлар: видеопроектор, слайдлар (слайд-шоу, дарснинг натижаси ёзилган слайд), кичик гуруҳларга бўлиш учун кутича ва хатчалар, кичик гуруҳларда ишлаш учун қоғоз ва маркерлар, скоч, 8-синф «География» дарслиги.

Вақт: 45 дақиқа

Дарснинг бориши:

I. Дарснинг жозибали жиҳати (Ақлий хужум) 5-7 дақиқа.

Ўқувчиларга Ўзбекистоннинг табиати ва табиий бойликлари акс эттирилган слайд-шоу такдим этилади.

Ўқитувчи ўқувчиларга савол беради:

- Қулай табиий шароит деганда нимани тушунасиз?

- Табиий шароит табиий бойликлардан нимаси билан фарқ қилади?

Ўқувчилар жавоби тингланади ва умумлаштирилади.

II. Дарс натижаси. 3-5 дақиқа.

Бугунги дарсимиз мавзуси: **Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари**

Даре давомида СИЗ:

1. Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари ҳақида билиб оласиз (билим)
2. Қулай табиий шароит ишлаб чиқариш самарадорлигининг муҳим табиий омилли эканлигини ўрганиб оласиз (кўникма)
3. Табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш шартларига ўз муносабатингизни билдира оласиз (муносабат)

III. Ўқитувчи ҳиссаси. (Кичик маъруза) 10-15 дақиқа.

Ўқитувчи дарслик ва кўшимча манбалардан, слайдлардан фойдаланиб, Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари ҳақида ўқувчиларга маълумот беради:

Қулай табиий шароит ишлаб чиқариш самарадорлигининг муҳим табиий омиллидир. У, айниқса, қишлоқ хўжалиги, фойдали қазилмалар қазиб чиқариш ва транспорт ҳаракатида яққол билинади. Тоғ рельефи, шўрхаклар, чўллар, тақирлар, жарликлар ҳудудни хўжалик жиҳатдан ўзлаштиришни қийинлаштиради. Қурғокчил йилларда дарё сувлари камайиб, экинларни сув билан таъминлаш оғир кечади. Фан-техника юксала боргани сари ишлаб чиқаришнинг табиатга боғлиқлиги камайиб, айтилиб вақтда унинг табиатга таъсири кучаяди. Натижада табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни тиклаш муҳим вазифага айланди.

Табиий бойликлар табиий шароитдан фарқ қилиб, ишлаб чиқаришга бевосита алоқадор, яъни унинг хомашё ҳамда энэргетика базасини ташкил этади.

Минерал бойликлардан оғир саноатда, сув бойликларидан саноат, қишлоқ хўжалиги ва маиший эҳтиёжларда, ер (тупроқ) унумдорлигидан қишлоқ хўжалигида фойдаланилади. Шунингдек, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси (балиқ, ёввойи ҳайвонлар) бойликларидан ҳам фойдаланилади. Биз каттагина ҳудудга ва битмас-туганмас куёш энергияси бойликларига эгамиз. Тугамайдиган табиат бойликларидан фойдаланиш имкониятлари деярли чексиздир, лекин бу имкониятлардан техниканинг ҳозирги тараққиёти даражасида жуда оз фойдаланилмоқда.

Аммо мамлакат иқтисодиётининг хомашёга ва ёқилғига бўлган эҳтиёжи тўхтовсиз ошиб бормоқда. Кўпгина корхоналар ҳар йили энг катта шаҳарлар аҳолиси истеъмол қиладиган сувдан кўпроқ сувни «ичиб» қўймоқда. Қишлоқ хўжалиги ҳам кўп сув талаб. Айрим саноат районлари, Тошкент, Фарғона, Навоий каби шаҳарлар ҳудудида ҳосил бўлаётган табиий кислород улар эҳтиёжини қондира олмаётир. Ҳолбуки, кислород манбаи бўлган ўсимликлар ўнлаб йилларда тикланади. Тупроқ бойликлари эса ундан ҳам секин тикланади. Инсоннинг табиатга таъсири ортиши билан экологик муаммолар юзага келмоқда.

Тикланмайдиган бойликлардан оқилона фойдаланишнинг асосий шартлари қуйидагилардан иборат:

- конлардан қазилмаларни тўлиқ қазиб олиш;
- атроф-муҳитнинг бузилишига йўл қўймаслик;
- барча қимматли моддалардан мажмуали-мукаммал фойдаланиш;
- геологик қидирув ишларини тадрижий давом эттириш;
- маҳсулот бирлигига сарф бўладиган хомашё ва ёқилғини тежайдиган техника ва технологияни қўллаш.

IV. Интерфаол усул. 10-15 дақиқа (Кичик гуруҳларга бўлиш «Ўзбекистоннинг туристик шаҳарларига саёҳат» усули орқали). Кичик гуруҳлар шакллантирилгандан сўнг уларга кичик гуруҳларда ишлаш қоидалари эслатилади.

Сизга қоғоз, маркерлар тарқатилади. Топшириқ қуйидагича: Дарсликдаги маълумотлардан фойдаланиб, Ўзбекистоннинг табиий бойликлари акс эттирилган «Маълумотлар дарахти»ни яратасиз ва таҳлил қиласиз.

Топширикни бажариш учун ажратилган вақт 15 дақиқа. Олдиндан ўз гуруҳингизда вақтни назорат қилувчи ва ёзиб борувчи иштирокчини белгилаб қўйинг. Шарт тушунарлими?

- ...

Кичик гуруҳларга қоғоз ва маркерлар тарқатилади ва ишни бошлаш ҳақида белги берилади. Кичик гуруҳдаги ўқувчилар фаолияти ўқитувчи томонидан назорат этиб, йўналтириб турилади. Кичик гуруҳлар ишини яқунлаганларидан сўнг, бажарилган ишлар ҳаммага кўринадиган қилиб жойлаштирилади ва солиштирилади. Умумий таҳлил қилинади.

V. Умумлаштириш. Назорат учун савол-жавоб. Баҳолаш.
5-7 дақиқа.

Ўқувчилар дарсни қай даражада ўзлаштирганликларини очик ва ёпиқ саволлар орқали аниқланади.

1. Табиий шароит ва бойликлар миллий иқтисодиётни ривожлантиришда қандай аҳамиятга эга?

2. Табиий бойликларнинг қандай турларини биласиз?

3. Табиий бойликлар аҳамияти қандай баҳоланади?

4. Мамлакатимиз табиий бойликларини ўзлаштиришга қаерларда шароит қулай эканини харитадан аниқланг.

Ўқувчилар жавоби рағбатлантирилади. Дарс натижасига қайтиш ва дарсни яқунлаш.

VI. Уйга вазифа. Дарсликнинг 8-9-бетларида берилган маълумотларни ўқиб, ўзлаштириш.

**9-синф «Жаҳон иқтисодий-ижтимоий географияси»
курсининг «Дунё океани. Иқлимий, космик, биологик ва
рекреацион ресурслар» мавзуси мазмунининг баёни**

Дунё океанининг Ер шари ва инсон ҳаётидаги аҳамияти катта. У ер қобикларининг бир-бири билан алоқасини таъминловчи восита. Инсонлар учун минерал ва биологик ресурсларга бой манбадир. Шундай экан, дунё океанида мавжуд экологик муаммоларни, унинг келиб чиқиш сабаблари ва бартараф этиш йўлларини ўқувчиларга ўргатиш муҳим аҳамиятга эга.

Мавзуни тўрт қисм(модул)га бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ:

- дунё океанининг Ер шари ва инсон фаолияти учун аҳамияти;
- дунё океани ресурслари ва улардан фойдаланиш;
- дунё океанларининг экологик муаммолари ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари;
- дунё океанларини муҳофаза қилишнинг асосий йўналишлари.

Мавзуни ўрганиш жараёнида биринчи галда дунё океанларининг табиат ва инсон ҳаётидаги аҳамиятини очиб бериш зарур. Олдинги синфларда эгалланган дунё океани тўғрисидаги маълумотлар асосида “Ақлий хужум” методига ўтилади ва шундай савол билан мурожаат қилинади:

- Дунё океанининг ер ва инсон учун аҳамияти қандай?

Ўқувчиларнинг жавоблари зарурий маълумотлар билан тўлдирилади. Дунё океанининг майдони 361 млн. км² бўлиб, Ер шарининг 71% и, гидросферанинг эса 96,5% ини эгаллайди. Таъкидланадики, ҳаёт дастлаб айнан сувда вужудга келган. Океанларсиз Ер сайёраси худди Ой каби ўлик бўлар эди. Сув катта ва кичик айланма ҳаракатларининг бош манбаи океанлар бўлиб, бу ҳаракат Ерда ҳаёт мавжуд бўлишининг шартларидан биридир. Дунё океани ҳавога кислороднинг ярмини етказиб берувчи, инсон организмни 116 хил оксил модда билан таъминловчи муҳим манба ҳисобланади. Шу билан бирга океанлар минерал фойдали қазилмалар “омбори”дир.

Дунё океани ресурслари ҳақида гапирилганда денгиз сувининг ўзи муҳим хом-ашё эканлигига урғу берилиб, сўнгра минерал, энергетика, биологик, рекреацион ресурсларига баҳо бериш мақсадга мувофиқ.

Океан сувларида 75 хил кимёвий элемент эриган ҳолатда мавжуд. Бугунги кунда денгиз сувидан ош тузи, магний, бром каби элементлар ажратиб олинмоқда. Куруқликда учрайдиган деярли барча турдаги минерал ресурслар океан тубида ҳам мавжуд. Нефт, табиий газ, қўмир, қалай, олмос, олтин ва темир-марганес конкрециялари қазиб олинмоқда.

Энергетика, биологик ва рекреацион ресурсларга ҳам тўхталиб ўтилгандан кейин ўқитувчи шуни таъкидлайдики, океан-денгиз хўжалиги кенг тармоқли бўлиб, у ўзига ишлаб чиқариш соҳаларини, денгиз транспортини, балиқчиликни қамраб олади ва бунинг ҳисобига океан сувлари ифлосланиб бормоқда.

Дарсинг кейинги қисмини эркин суҳбат асосида олиб бориш мақсадга мувофиқ. Бу ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини ривожлантиради.

Саволлар: Дунё океани қандай манбалар орқали ифлосланади? У қандай экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда? Дунё океани табиатини муҳофаза қилишнинг қандай чора тадбирлари мавжуд?

Дунё океанини ифлословчи манбалар:

- океан тубидан нефт қазиб олиш;
- нефт ташийдиган танкерларнинг ҳалокатга учраши;
- дарёлардан қўшилаётган нотоза сувлар;

- соҳиллардан ташланадиган чиқиндилар;
- радиоктив чиқиндиларнинг океан тубига кўмилиши.

Ўқитувчи ўқувчилар жавобини умумлаштириб, ифлосланиш омилларига батафсил тўхталади.

Дунё океанини энг кучли ифлословчи манба бу нефт ҳисобланади. Ривожланиб бораётган денгиз нефтини қазиб олишда эҳтиёт чораларини кўрмасдан иш юритиш дунё океанлари табиати учун хавфли.

Ҳар йили океанлар юзасига миллион тонналаб нефт тушади. 1 тонна нефт 12 км² сув юзасини қоплаши ҳисобга олинса, дунё океанининг нефтдан қанчалик зарарланишини тасаввур қилса ҳам бўлади. Бу борада дунё океанининг нефтга бой қисмлари, жумладан, нефт қазиб олинувчи Шимолий ва Қизил денгиз, Аден ва Форс кўрфазлари нефт билан кучли ифлосланган.

Нефт маҳсулотлари океандаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига жуда катта ҳалокатли таъсир кўрсатади. Сув юзасида ҳосил бўлган нефт пардаси океanning атмосфера билан газ алмашинувини қийинлаштиради, ёруғлик тушушини камайтиради, ундаги тирик ҳаётга салбий таъсир кўрсатади.

Нефт билан ифлословчи манбалардан яна бири нефт ва нефт маҳсулотлари ортилган танкерларнинг ҳалокатга учрашидир.

Дунё океани, шунингдек, материкларнинг аҳоли зич жойлашган ҳудудлари таъсирида ҳам ифлосланади. Бунга мисол қилиб Ўрта денгизни келтириш мумкин. Унинг суви, айниқса қирғоқбўйи ҳудудлари жуда ифлосланган. Қирғоқбўйи сувларининг хаддан ортиқ ифлосланишига сабаб тозаланмаган маиший хўжалик сувлари, саноат чиқиндилари ва турли хил заҳарли кимёвий ўғитлар билан тўйинган қишлоқ хўжалик сувларининг ташланишидир. Саноат ва маиший чиқиндилар қайта ишланмасдан дарёлар орқали денгизга келиб тушади.

Яқин кунларгача суви тоза бўлган Ўрта денгиз ҳозирда бир қанча кимёвий элементларни, жумладан, куйидаги заҳарли металлар: кадмий, симоб, кўрғошинни ўзида “йиғиб олган” Европанинг “қир ўра”сига айланиб қолди. Бу кимёвий элементлар ҳар йили минглаб тонна нефт билан бойиб бормоқда.

Бугунги кунда денгиз қирғоқларида жойлашган 16 мамлакат денгизнинг ифлосланишини олдини олиш, уни ифлословчи манба-

ларни зарарсизлантириш бўйича ҳамкорликда иш олиб бормоқдалар.

Океан сувларининг ифлосланиши атмосфера ҳавоси орқали ҳам амалга ошади. Ҳаво массалари атмосферага кўтарилган заҳарли газларни, масалан қўрғошинни океанга олиб келади. Океан ва атмосфера ўртасидаги газлар алмашилиш жараёнида қўрғошин сувга тушади ва унинг сифат жиҳатдан бузилишига олиб келади. Бу жараён Антарктика сувларида кузатилмоқда.

Дунё океани сувнинг айланма ҳаракати жарёнида ўз-ўзини тозалаш хусусиятига эга. У ифлосланган дарё ва ёмғир сувларини қабул қилади ва буғланиб, сувни материкларга ёгин ҳолатида қайтаради. Бу жиҳатдан океан улкан тозаловчи филтёр вазифасини бажаради. Бироқ зарарли моддаларнинг йиғилиб бориши океанлар табиати учун хатарлидир.

Океанга тушган зарарли моддалар оқимлар ёрдамида минглаб километр масофаларга сузиб боради. Бунинг асносида ўқувчилар шуни тушунишлари лозимки, дунё океани сувларини муҳофаза қилиш атмосфера ва бошқа табиат компонентларини муҳофаза қилиш каби халқаро аҳамиятга эга. Дунёдаги барча мамлакатлар океан сувларининг ифлосланишига бирдек жавобгар ва шунинг билан бирга унинг муҳофазасига ҳам бирдек масъулдирлар.

Ўқувчиларнинг жавоблари асосида куйидаги жадвал тўлдирилади.

Дунё океанининг ифлосланиш сабаблари	Дунё океанини муҳофаза қилишнинг асосий йўналишлари
1.	1.
2.	2.
3...	3...

Дарс якунида олинган билимлар ўқитувчи томонидан умумлаштирилиб, уйга вазифа берилади. Ўқув атласининг 9-бетидаги “Дунё экологик муаммолари” харитасига асосан ёзувсиз харитага нефт билан кучли ифлосланган океан қисмларини туширинг ва куйидаги амалий машғулотни бажаринг:

Амалий машғулот: Космик кузатишлар ҳозирги кунда дунё океани юзасининг 1/3 қисми нефт пардаси билан қопланганлигини

кўрсатмоқда. 1 тонна нефт 12 км² сув юзасини қоплашини ҳисобга олсак, океан юзасига тўкилган нефт миқдорини топинг.

Ишланиши: Дунё океани майдони 361млн км.² ни 3 га бўламиз. Нефт билан ифлосланган юза келиб чиқади (120 333 333 км²). Натижани 12 км²га бўламиз. Жавоб: 10 млн 27 минг тонна. Демак, бугунги кунда дунё океани юзасида шунча миқдордаги тўкилган нефт сузиб юрибди.

2.4. Ўқувчилар учун иш дафтарлари география таълимини ривожлантирувчи восита сифатида

Географик билим, кўникма ва малакаларнинг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилишида, уларда фанга оид компетенцияларнинг шаклланишида география иш дафтари муҳим аҳамиятга эга. Унинг вужудга келиши ва тарихий ривожланиш жараёнларига назар соландиган бўлсак, ўзбек тилида муқим дарсликлар вужудга келгунча, яъни 1936 йилга қадар география дафтари фақат зарур географик маълумотларни ёзиш мақсадида ўқувчилар томонидан тутиб келинган. Рисоладагидек география дарсликлари вужудга келгандан сўнг географик материалларни дафтарга ёзишга эҳтиёж қолмади. Аънавий география дафтари географик материаллар конспектини ёзиш учун керак, деб тушунувчилар бундай дафтарни тутиш шарт эмас, деган фикрга келганлар. Бундай фикр география дафтарининг аҳамиятига тор назар билан қарашдан, унинг география таълимидаги ролига етарлича эътибор бермасликдан келиб чиққан эди. Бугунги кунга келиб география иш дафтарлари ҳам давр руҳидан келиб чиққан ҳолда такомиллашди. Ҳозирда география иш дафтарлари дарсликка қўшимча манбаа сифатида ҳамда ўқувчиларнинг ўз устида кўпроқ ишлашлари орқали эркин географик мушоҳада юритишлари учун муаллифлар томонидан ишлаб чиқилиб, нашриётларда чоп қилинмоқда. Шу нуқтаи назардан биз ҳам мазкур тадқиқот ишида 5-синф “Табиий география бошланғич курси” бўйича ўқувчиларнинг иш дафтарини ишлаб чиқдик. Шу ўринда савол туғилади: Нима учун айнан 5-синф ўқувчилари учун? Сабаби биринчидан, бошланғич синфлардан чиқиб келган ўқувчи мустақил фан сифатида география билан илк марта 5-синфда тўқнаш келади ва ўз-ўзидан мазкур фанни ўзлаштириш учун бир қатор муаммо-

ларга дуч келади. Айнан мана шу даврда географияни “зерикарли” “тушунарсиз” ва “ўзлаштириш қийин” фанлар тоифасидан олиб чиқиш ва унга бўлган ўқувчиларнинг қизиқишларини ошириш учун мазкур иш дафтари керак бўлади. Иккинчидан, 5-синфда ўқитиладиган мазкур курс асосий географик тушунчалар, терминлар, қонуниятлар ўрганиладиган курс бўлиб, ўқувчиларнинг уларни яхши ўзлаштиришлари юқори синфлардаги курслар учун асос сифатида хизмат қилади.

География иш дафтари яратиш ва унга киритиладиган савол ва топшириқлар тизимини ишлаб чиқишда ўқувчиларнинг ўз устида мустақил ишлашлари, фикр юритишлари ва хулоса чиқаришларига алоҳида эътибор берилди.

Мазкур география иш дафтари ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган маълумотларни мустаҳкамлайди; олинган билимларни кенгайтиради, чуқурлаштиради ва янада аниқлаштиради; ўқувчиларда махсус географик кўникма ва малакалар ҳосил қилишга ёрдам беради; таълимнинг кўргазмали ва қизиқарли бўлишига имкон беради; ўқитувчи томонидан берилган вазифа ва топшириқларни уйда бажаришни осонлаштиради, ўқувчиларнинг географик саводхонлигини оширади; ўқувчиларни ўз ишларига муҳаббат ва масъулият билан қарашга, уларни мустақил фикрлаш ва ишлашга ўргатади. Ўқувчилар аниқ, узоқ вақт эсда қолиши зарур бўлган маълумотларни, рақамларни дафтарларига қайд қилиб борадилар.

Ўқувчилар дарсликда берилмаган ва ўқитувчи томонидан қўшимча қилинадиган маълумотларни дафтарларига ёзиб борадилар. Ўлкашуносликка доир айрим маълумотларни дафтарга ёзиб қўйиш, топшириқларни бажариш билан ўқувчилар ўз ўлкаси географиясини пухта ўрганиш ва уни бошқа хулудлар билан таққослаш имкониятига эга бўладилар.

Ўқувчилар дарслик билан мустақил ишлаганларида матндан асосий тушунча ва воқеа-ҳодисаларни ажратиб олишга ўрганадилар. Дарслик матни асосида тўлдириладиган жадваллар тегишли рақам ва маълумотлар билан тўлдирилади.

География иш дафтарида яна мавзулар юзасидан оддий схематик карталар, шартли белгиларнинг чизмалари берилган бўлиб, ўқувчилар уларнинг устида ҳам амаллар бажарадилар.

Иш дафтарига киритилган оддий схематик карталар оддий усулларда берилганлиги ва бажариладиган амалларнинг осон, тушунарли бўлганлиги учун ўқувчилар қийналмайдилар. Аксинча, уларни ҳавас ва қизиқиш билан бажарадилар.

Мазкур география иш дафтарида акс этган савол ва топшириқлар тизими ўқув дастуридаги мавзулар кесимида ишлаб чиқилган бўлиб, унда ўқувчиларнинг чуқур географик мушоҳада юритишларига имконият яратиш мақсадида амалий топшириқ ва масалаларга кенг ўрин берилган.

1-§. ГЕОГРАФИЯ НИМАНИ ЎРГАНАДИ?

1. “География” сўзининг маъносини ёзинг?

2. География қандай йўналишларга бўлинади?

3. Ўйлаб кўринг, инсонга географик билимларни ўрганиш нима учун лозим?

1)

2)

3)

4)

5)

4. Сиз замонавий география нималар билан шуғулланишини биласизми? Бизнинг давримизда бундай билимлар керакми? Ҳозирги кунда география қандай саволларга жавоб беради?

2-§. ҚАДИМ ЗАМОНДА ОДАМЛАР ЕРНИ ҚАНДАЙ ТАСАВВУР ҚИЛИШГАН?

1. Қадимда одамлар Ер шаклини қандай тасаввур қилишган?

Океанлар бўйида яшовчи аҳоли	
Иссиқ мамлакатлар- да яшовчи аҳоли	
Материклар ичкари- сида яшовчи аҳоли	

2. Жадвални тўлдилинг.

Сайёҳ олимлар	Ерни ўрганишга олимларнинг қўшган ҳиссалари
Эратосфен	
Птолемей	
Муҳаммад ал- Хоразмий	
Абу Райхон Беруний	
Маҳмуд Қошғарий	

3. Эратосфен тузган дунё харитасида ақс этган (дарсликдаги 1- расм) дарё ва оролларни ёзинг.

3-§. ЕР ЮЗИНИНГ КАШФ ЭТИЛИШИ ВА ЎРГАНИЛИШИ

1. Жадвални тўлдилинг.

Сайёҳ олимлар	Ерни ўрганишга олимларнинг қўшган хиссалари
Носир Хисров	
Христофор Колумб	
Васко да Гама	
Фернан Магеллан	
Заҳириддин Мухаммад Бобур	
Ф.Беллинсгаузен, М.Лазарев	

2. Саёҳ олимлардан бирини танланг, турли манбалардан фойдаланган ҳолда у ҳақида атрофлича маълумот тўпланг.

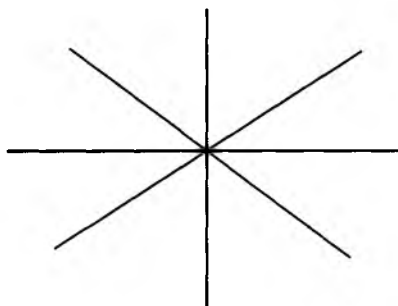
ЕР ҚУЁШ СИСТЕМАСИДАГИ САЙЁРА 4-§. ҚУЁШ, ОЙ ВА ЮЛДУЗЛАР

1. Юлдузлар ва сайёраларнинг ўзаро фаркли жиҳатларини топинг ва ёзинг.

Юлдузлар	Сайёралар
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.

2. Қуёш атрофида айланадиган сайёраларни тартиб билан ёзинг ва ёдланг.

3. Чизмада уфкнинг асосий томонларини кизил, оралиқ томонларини кўк рангли ҳарфларда кўрсатинг.

4. Нима сабабдан компас миллари доимо шимолни кўрсатади?

5-§. ЕРНИНГ ЎЗ ЎҚИ АТРОФИДА АЙЛАНИШИ ВА КАТТАЛИГИ

1. Ер ўз ўқи атрофида 4 соат ичида неча градусга айланади?

- 1) 15° 2) 30° 3) 60° 4) 90°

Жавоб: _____

2. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши қандай ҳодисаларга сабаб бўлади?

1. Ер юзасида материклар ва океанларнинг мавжудлигига
2. Кун билан туннинг алмашилишига
3. Йил мавсумларининг алмашилишига
4. Географик кашфиётлар даврининг бошланишига

Жавоб: _____

3. Гапни тўлдилинг.

Меридиан—бу

Параллеллар—бу

Энг узун параллел _____ ҳисобланади.

4. Яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, материкларнинг номларини ёзинг.

а) Тўлиқ шимолий яримшарда жойлашганлари:

б) Тўлиқ жанубий яримшарда жойлашганлари:

в) Ҳам шимолий, ҳам жанубий яримшарда жойлашганлари:

5. Яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, океанларнинг номларини ёзинг.

а) Фақат битта яримшарда жойлашганлари:

б) Ҳам шимолий, ҳам жанубий яримшарда жойлашганлари:

6. Яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, экватор кесиб ўтадиган географик объектларни дафтарингизга ёзинг.

7. Ернинг хақиқий шар эмаслигини исботланг.

8. Кема капитани Евросиёдан янги Зелландияга сузишга қарор қилди. Капитанга кема қайси географик координаталарда турганлигини белгилаш орқали кема журнаlinesи тўлдиришга ёрдам беринг.

Порти	Жойлашган ўрни	Географик координатаси
<i>Рока бурни</i>		
<i>Рио-де-Женейро</i>		
<i>Горн бурни</i>		
<i>Пасха ороли</i>		
<i>Веллингтон</i>		

9. Ўзингиз яшаётган аҳоли пунктининг координаталарини аниқланг?

6-§. ЕРНИНГ ҚУЁШ АТРОФИДА АЙЛАНИШИ

1. Ер шарининг қуёш атрофидаги ҳаракати қандай ҳодисаларга сабаб бўлади?

1. Ер юзасида материклар ва океанларнинг мавжудлигига
2. Кун билан туннинг алмашинишига
3. Йил мавсумларининг алмашинишига
4. Географик кашфиётлар даврининг бошланишига

Жавоб: _____

2. Ер шарида тун ва куннинг тенглиги қайси санага тўғри келади?

1) 22 июнь

3) 29 октябрь

2) 21 март

4) 1 январь

Жавоб: _____

3. Шимолий яримшардаги энг узок кун давомийлиги қайси вақтда бўлишини белгиланг.

1) 1 январь

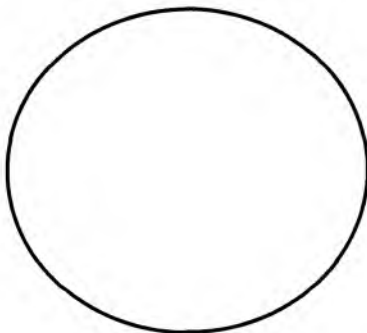
3) 1 сентябрь

2) 22 июнь

4) 1 декабрь

Жавоб: _____

4. Ернинг иссиқлик минтақаларини чизинг ва рангли қалам билан бўянг. Расмда қутбий доиралар, тропик ва экватор чизиқлари акс этсин.

5. Тропик чизиқлар қандай аҳамиятга эга?

Жавоб: _____

ЖОЙ ПЛАНИ ВА ГЕОГРАФИК ХАРИТАЛАР 7-§. ЙЎНАЛИШ АЗИМУТИ ВА МАСОФАНИ ЎЛЧАШ

1. Ўзингиз турган жойда уфқ томонларини аниқланг

_____ , _____ ,

_____ , _____ ,

асосий уфқ томонлари ҳисобланади.

_____ , _____ ,

_____ , _____ ,

эса оралиқ уфқ томонларидир.

2. Компас ёрдамида аниқланг:

А) Уфқнинг қайси томонида синф доскаси турибди?

Б) Мактабнинг қайси томонида мактаб стадиони жойлашган

3. Компас ёрдамисиз яна қандай омиллардан фойдаланиб жойда ориентир олиш мумкин?

4. Дарсликдаги расмда (16-расм) берилган объектларнинг азимути-ни аниқланг. Натижасини қуйидаги жадвалга ёзинг:

Объект номи	Азимути
<i>Минора</i>	
<i>Иссиқлик электр станцияси (ИЭС)</i>	
<i>Дўнглик</i>	
<i>Якка дарахт</i>	

8-§. МАСШТАБ

1. Эсланг, қандай қилиб сонли масштаб номли масштабга ва аксинча, номли масштаб сонли масштабга ўтказилади. Жадвални тўлдилинг.

масштаб	масштаб
1 см да 20 м	
	1:25000
	1:1000000

2. Берилган масштаблардан қайси бири энг йирик эканлигини белгиланг.

А) 1:100;

Б) 1:1000;

В) 1:10000

3. Сизнингча, қайси масштаб – 1:1000 ёки – 1:50000 картада жойнинг энг катта ҳудудини тасвирлайди?

4. Агар 1 км жойдаги масофа узунлиги 5 см бўлган кесмада кўрсатилган бўлса, планинг масштабини аниқланг.

5. Сиз 1x1 км ли жой худудининг планини тузмоқчи бўлсангиз, қандай масштабни танлайсиз? Нима учун?

6. Кўрсатилган масштабларни эътиборга олиб, 500 м узунликдаги тўғри сўқмоқни чизинг?

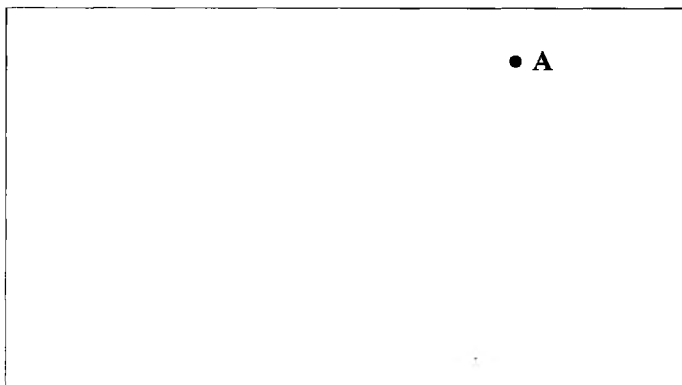
Масштаб 1:5000

Масштаб 1:10000

Масштаб 1:20000

7. Сайёҳлар станциядан ўрмон томонга 270° азимутда 400 метр, ундан кейин 180° азимутда 200 метр, кейин 225° азимутда 300 метр юришган. Сайёҳлар станцияга тўғри қайтиб келишлари учун қайси азимутда қанча масофа босишлари керак?

Сайёҳларнинг йўналиш маршрутини А нуктадан бошлаб 1:10000 м масштабда чизинг.

8. Глобус ёрдамида шимолий ва жанубий кутб ўртасидаги масофани аниқланг?

9. Глобусдан фойдаланиб, масофани аниқланг:

А) Тошкентдан Самаркандгача _____

Б) Тошкентдан Нукусгача _____

В) Тошкентдан шимолий кутбгача _____

Г) Тошкентдан жанубий кутбгача _____

9-§. ЖОЙНИНГ ТОПОГРАФИК ПЛАНИНИ ТУЗИШ

1. Дарсликда тасвирланган жойни (20-расм) ва шу жойнинг планини

(21-расм) кузатинг. Панда шартли белгилар билан нималар кўрсатилган?

2. Мустақил равишда шартли белгиларни чизинг?

Ўтлоқ

Қудук

Сўқмоқ

Бутазор

Сийрак ўрмон

Ёғоч кўприк

Ботқоқлик

Ўрмончининг уйи

Дарё

Мактаб

Мевали боғ

Ҳайдалган ер.

Кенг баргли ўрмон

Игна баргли ўрмон

Жар

Жарлик

Атласдан ўзингизни текширинг ва ишингизни баҳоланг.

3. Атласдаги жой, унинг аэрофотосурати ва планини кузатинг (8-бет). Аэрофотосуратда қандай маълумотлар берилмаган, лекин у жойнинг планида кўрсатилган?

10-§. ЖОЙНИНГ ТОПОГРАФИК ПЛАНИДАН ФЙДАЛАНИШ

1. Тасаввур қилинг, сиз унча катта бўлмаган жойнинг кўз билан чамалаб планини тузмоқчисиз. Мана шу топширикни бажаришга қанчалик тайёр эканлигингизни текшириб кўрамиз.

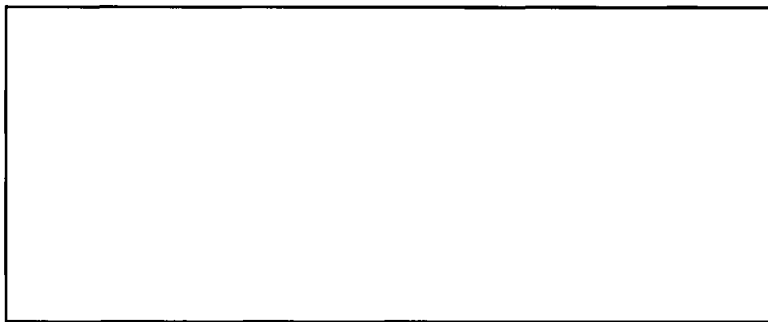
а) Жойнинг кўз билан чамалаб планини тузиш учун қандай асбоблар зарурлигини белгиланг? _____

б) План олишни бошлашдан олдин масштаб танланг, сиз учун куйидаги масштаб тавсия қилинади: 1: 5000. Масштабнинг номини ёзинг? _____

Кўз билан чамалаб план олишда масофани аниқлаш учун сиз узунлик бирлигини билишингиз керак

в) Энди планшетни уфқ томонларига ориентирлаймиз. Бунинг учун қайси асбобдан фойдаланилади?

Планшетга қандай белги қўйилади?

2. Планшет ориентирлангандан кейин жойни тасвирлашга киришилади ва план тузилади. Жойнинг планига мактаб, дарёдаги ёғоч кўприк ва мевали боғни белгиланг.

а) Фойдаланиладиган шартли белгиларни чизинг?

Мактаб

Дарёдаги ёғоч кўприк

Мевали боғ

б) Сизнингча план олиш учун шу учта объектни олиш етарлими?

Нима учун?

в) Сиз тасвирлайдиган худудда унча баланд бўлмаган тепалик жойланган. Унинг баландлигини аниқлаш учун қандай асбобдан фойдаланилади?

г) Жойнинг планида ана шу тепаликни белгилаш учун бу ўлчов ишлари етарлими? Панда тепалик чўққиси баландлигини белгилаш учун нимани билиш зарур?

3. Дарсликдаги жойнинг топографик плани (22-расм)дан фойдаланиб паромдан Катта қишлоққача ва Қамишли кўлидан Жилғасувдаги тўғонгача бўлган масофаларни аниқланг

Ушбу саволларга жавоб топишда қийналмаган бўлсангиз ўқитувчи томонидан кўз билан чамалаб план олиш бўйича берилган вазифани “аъло”га бажаришингиз мумкин.

11-§. ГЕОГРАФИК ХАРИТА

1. Дарсликдаги матн ёрдамида жадвални тўлдилинг!

Географик харита турлари	Қандай маълумотлар тасвирланган

2. Яримшарлар табиий харитасидан фойдаланиб чуқурлик ва баландлик шкалаларини бўянг ва мос кўрсаткичларини кўйинг.

Чуқурликлар, метрларда

--	--	--	--	--

Баландликлар, метрларда

--	--	--	--	--	--	--

3. Яримшарлар табиий харитасидан фойдаланиб қуйидаги шартли белгиларни мос рангларда чизинг:

Дарёлар ва шаршаралар
 Куриб қолувчи дарёлар
 Кўллар

Куриб қолувчи кўллар
 Каналлар
 Ботқоқлик
 Денгиз сатҳидан баландлик белгилари

Чуқурлик белгилари

Вулқонлар

Маржон рифлари

Музликлар ва материк музлари
 Шелф музликлари

Иссиқ оқимлар
 Совуқ оқимлар
 Параллелларнинг бир даража ёйи узунлиги километрларда

Қумлар

12-§. АМАЛИЙ ИШ. ЖОЙ ПЛАНИ ВА ГЕОГРАФИК ХАРИТАЛАР

1. Топографик план ва географик хариталарнинг ўзаро фаркли жиҳатларини топиб, жадвални тўлдилинг?

Тавсифи	Топографик план	Географик харита
Масштаб		
Ранглар ёрдамида нималар ифодаланади		
Шимол қайси томонда		
Шартли белгилар		
Рельеф қандай кўрсатилади		

2. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, кўрсатилган объектларнинг мутлоқ баландликларини аниқланг?

а) Африкадаги Климанжаро вулкони

б) Австралиядаги Коцюшка чўккиси

в) Жанубий Америкадаги Аконкагуа чўккиси _____

3. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, океанларнинг энг чуқур жойларини аниқланг?

а) Тинч океани _____

б) Атлантика океани _____

в) Ҳинд океани _____

г) Шимолий муз океани _____

4. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, аниқланг?

а) Урал ёки Тянь-Шань тоғларининг қайси бири баланд?

б) Қуйидаги ярим ороллардан қайси бири денгиз сатҳидан энг баландда жойлашган?

Арабистон ёки Ҳиндихитой _____

Флорида ёки кичик Осиё _____

в) Шимолий Африка қирғоқбўйи ҳудудининг баландлиги шарқдан ғарбга томон қандай йўналишда ўзгариб боради?

5. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, қуйидаги координаталардаги нуқталарнинг мутлоқ баландлигини ёки чуқурлигини аниқланг?

55° ж. к., 60° ш. у. _____

35° ш. к., 90° ш. у. _____

5° ж. к., 65° ғ. у. _____

5° ш. к., 105° ш. у. _____

5° ш. к., 105° ғ. у. _____

6. Қайси касб вакиллари учун географик хариталар жуда зарур?

ЕРНИНГ ТОШ ҚОБИҒИ – ЛИТОСФЕРА. 13-§. ЕРНИНГ ҚОБИҚЛИ ТУЗИЛҒАНЛИГИ

1. Инсонлар нима учун Ернинг ички тузилишини билишлари лозим?

2. Ернинг ички тузилиши тўғрисидаги қайси жавоб тўғри?

1) Ер шари фақат Ер пўсти ва ядродан ташкил топган.

2) Барча фойдали қазилмалар мантия моддаларидан ҳосил бўлади.

3) Материк Ер пўсти қалинлиги океан Ер пўсти қалинлигидан катта.

4) Материк Ер пўсти қалинлиги океан Ер пўсти қалинлигидан кам.

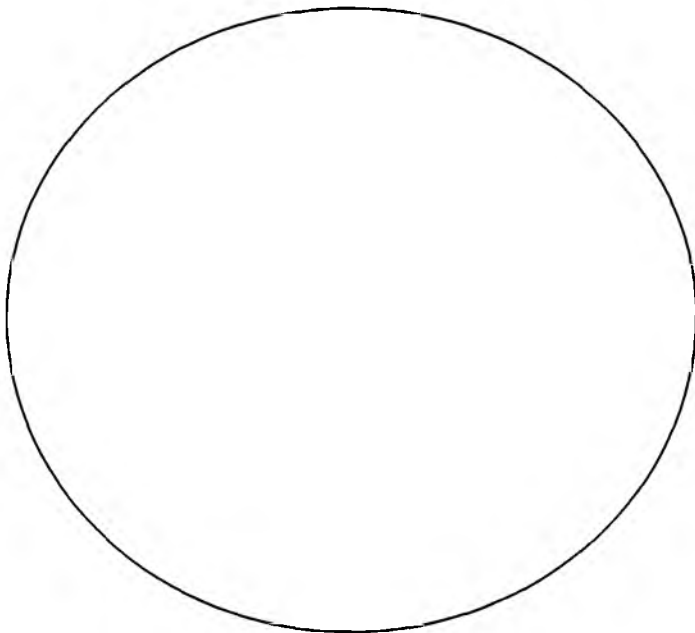
Жавоб: _____

3. Ер ички қобикларининг ўзига хос хусусиятларини қуйидаги жадвалда акс эттиринг.

Асосий кўрсаткичлар	Ер пўсти	Мантия	Ядро
<i>Қалинлиги</i>			
<i>Ҳарорати</i>			

<i>Қандай моддалардан ташкил топган</i>			
---	--	--	--

4. Ернинг ички тузилишини чизинг ва Ер ядросини тўқ сариқ, мантияни қизил, Ер пўстини қора рангларга бўянг.

14-§. ЛИТОСФЕРА

1. Тоғ жинслари классификацияси чизмасини тузинг.

Тоғ жинслари

2. Материк ва океанлар ер пўсти нимаси билан ўзаро фарқ қилади? Жадвални тўлдилинг.

Хусусияти	Ер пўсти	
	Материк	Океан
Қалинлиги		
Қандай қатламлардан иборат?		

3. Ҳар бир тоғ жинслари гуруҳига мисоллар келтиринг
Чўкинди тоғ жинслари:

Магматик тоғ жинслари:

Метаморфик тоғ жинслари:

4. Инсоният томонидан фойдаланиладиган тоғ жинсларига бир нечта мисоллар келтиринг?

5. Куйида келтирилган тоғ жинслари қайси гуруҳга мансублигини аниқланг? Ҳар бир тоғ жинсига тавсиф беринг (ранги; қаттиқлиги; ялтироқлиги).

Масалан: оҳактош – чўкинди, органик

Гипс – _____

Кум – _____

Нефть – _____

Кварц – _____

Базальт – _____

Гранит – _____

6. Берилган тоғ жинсларидан қайси бири метаморфик тоғ жинси?

1) Гранит 3) Мармар

2) Базальт 4) Тош тузи

Жавоб: _____

15-§. ЕР ПЎСТИНИНГ ҲАРАКАТЛАРИ

1. Газлар ва сув буғларига тўйинган эриган мантия моддалари қандай номланади:

1) Ер пўсти 3) Тоғ жинслари

2) Магма 4) Лава

Жавоб: _____

2. Берилган ҳудудларнинг қайси бирида гейзерларни учратиш мумкин?

1) Ўрта Сибир ясси тоғликлари

2) Камчатка яриморали

3) Тасмания ороли

4) Урал тоғлари

Жавоб: _____

3. Қайси материк ҳудудида энг баланд чўққилар жойлашган?

1) Африка 3) Евросиё

2) Австралия 4) Жанубий Америка

4. Атласдаги яримшарлар картаси ва дарсликдаги 32-расмдан фойдаланиб, куйида берилган шаҳарларнинг қайсиларида зилзила бўлиши мумкинлигини аниқланг? Бу шаҳарларни қизил ранг билан кўрсатинг?

Москва
Мехико
Париж

Токио
Нью-Йорк
Рио-де-Женейро

Кейптаун
Тошкент

5. Берилган худудларнинг қайси бирида кучли zilzilalar бўлиш эҳтимоли мавжуд?

- 1) Тасмания ороли
- 2) Урал тоглари
- 3) Ява ороли
- 4) Гренландия ороли

Жавоб: _____

6. Атласдаги яримшарлар табиий картасини кўриб чиқинг. Картада қандай белгилар ёрдамида вулқонлар кўрсатилган? Уни дафтарингизга чизиб олинг.

Вулқон

7. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, материклар ва оролларда жойлашган вулқонларнинг номларини ёзинг. Уларнинг географик координаталарини аниқланг.

А) Материкларда:

Б) Оролларда:

8. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, кейинги вақтларда содир бўлган энг йирик вулқон отилиши тўғрисида маъруза тайёрланг. Фойдаланилган манбаларни кўрсатинг.

16-§. ЕР ЮЗИ РЕЛЪЕФНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

1. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан текислик релъефининг турли шакллари топинг. Дафтارينгизга 2-3 та мисол ёзинг. Пасттекисликлар:

Кирлар:

Ясси тоғлар:

2. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан тоғ релъефининг турли шакллари топинг. Дафтارينгизга 2-3 та мисол ёзинг. Тизмалар:

Тоғликлар:

Тоғ мажмуалари:

3. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан турли хил баландликка эга бўлган тоғларга мисол келтиринг ва жадвални тўлдилинг?

Тавсиф	Тоғлар		
	Паст тоғлар	Ўртача баланд	Баланд
Баландлиги метр ҳисобида			
Картадаги ранги			
Мисоллар			

4. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, тоғларни координаталари бўйича аниқланг?

А) 30° ва 40° шимолий кенгликдаги параллеллар оралиғида ва 10° ғарбий узоқлик ва 10° шарқий узоқликда жойлашган тоғ.

Материк номи _____

Тоғнинг номи _____

Б) 40° ва 50° шимолий кенгликдаги параллеллар оралиғида ва 70° – 100° ғарбий узоқликда жойлашган тоғлар.

Материк номи _____

Тоғнинг номи _____

5. Атласдаги Ўзбекистоннинг табиий картасидан фойдаланиб, тоғларга қиёсий тавсиф беринг?

Тавсиф	Нурота	Ҳисор
Энг баланд нуқталари		
Энг юқори нуқтаси ва унинг баландлиги		
Қайси параллеллар оралиғида жойлашганлиги		
Қайси меридианлар оралиғида жойлашганлиги		
Йўналиши		

6. Атласдаги Ўзбекистон табиий картасидан текисликларни топинг? Дафтарингизга уларни ёзинг?

7. Инсонларнинг тоғ ва текисликдаги хўжалик фаолиятига мисоллар келтиринг.

17-§. ЕР ТОШҚОБИҒИНИНГ БОЙЛИКЛАРИ

1. Чизмага минерал ресурсларнинг турларини ёзинг.
2. Атлас ва харитадан фойдаланиб фойдали қазилмаларнинг шартли белгиларини чизинг ва ёдланг.

Тошкўмир
Кўнғир кўмир
Табиий газ
Нефт
Темир рудаси
Мис
Алюминий

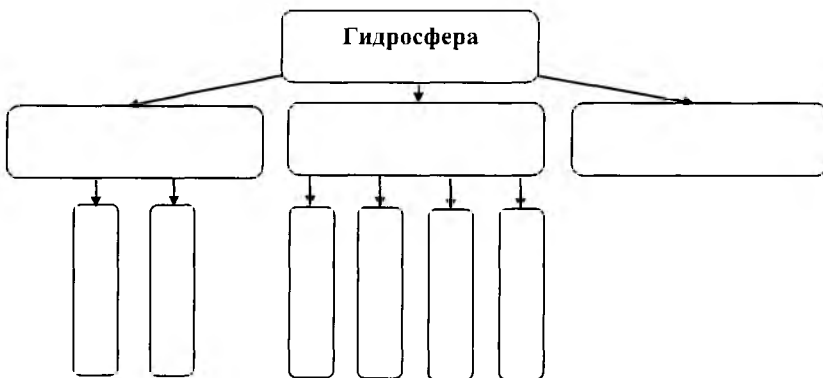
Олтин
Кумуш
Кўргошин
Рух
Ош тузи
Графит
Уран

3. Сиз яшаётган аҳоли пунктига яқин жойдан қандай фойдали қазилмалар қазиб олинади? Уларнинг ҳосил бўлиш сабабларини кўрсатинг.

4. Инсонлар ҳаёти учун Ер тошқобиғининг бойликлари қандай аҳамиятга эга?

**ЕРНИНГ СУВ ҚОБИГИ – ГИДРОСФЕРА.
18-§. ГИДРОСФЕРАНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ**

1. “Гидросферанинг таркиби” чизмасини тўлдилинг.

2. Гидросферада сувни қандай ҳолатларда учратиш мумкин?

3. Сувнинг дунёда катта ва кичик айланма ҳаракатларининг чизмасини чизинг.

Сувнинг дунёда кичик айланма ҳаракати	Сувнинг дунёда катта айланма ҳаракати

4. Атмосферасиз Ер юзасида сувнинг айланма ҳаракати бўлиши мумкинми? Литосферасизчи? Уларнинг Ер юзасида сувнинг айланма ҳаракатидаги аҳамиятини тушунтиринг.

19-§. ДУНЁ ОКЕАНИ

1. Куйидаги жадвални тўлдилинг.

Т/р	Океан номи	Майдони	Энг чуқур жойининг номи	Чуқурлиги (м.да)
1.				
2.				
3.				
4.				

2. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, дафтарингизга 2-3 тадан мисол ёзинг.

А) Орол:

Б) Архипелаг:

В) Яриморол:

3. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, 2 - 3 та мисол ёзинг.

А) Ички денгиз: _____

Б) Чекка денгиз: _____

В) Қўлтиқ: _____

Г) Бўғоз: _____

4. Атлас ва ундаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, дафтарингизга ёзинг.

А) Энг катта орол: _____

Б) Энг кичик орол: _____

5. Дунёнинг ёзувсиз картасига рақамлар билан белгиланг:

Ороллар: 1 – Гренландия; 2 – Мадагаскар; 3 – Янги Гвинея;

Архипелаг: 4 – Чагос; 5 – Малай;

Қўлтиқ: 6 – Бенгал; 7 – Гвинея; 8 – Мексика;

Бўғоз: 9 – Гибралтар; 10 – Магеллан; 11 – Мозамбик;

Денгиз: 12 – Араб; 13 – Ўрта; 14 – Қора; 15 – Кариб; 16 – Жанубий Хитой; 17 – Баренц; 18 – Қизил;

Яримороллар: 19 – Ҳиндистон; 20 – Арабистон; 21 – Камчатка; 22 – Скандинавия;

20-§. ОКЕАН СУВИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Қуйидаги ўлчов бирликларидан қайси бири сувнинг шўрлигини ифодалайди?

А) Грамм

В) Промилле

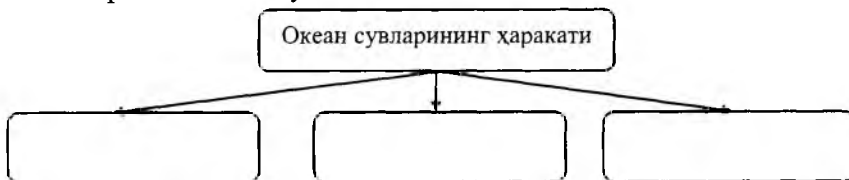
Б) Литр

Г) Процент

2. Шимолий Муз океани сувининг шўрлиниб бориши сабабини кўрсатинг.

3. Океан сувининг ҳарорати нимага боғлиқ?

4. Ҳосил бўлиши сабабларига кўра океан сувлари ҳаракатининг классификациясини тузинг.

5. Цунами тўлқиндан нимаси билан фарқ қилади?

6. Океан оқимлари қандай аҳамиятга эга?

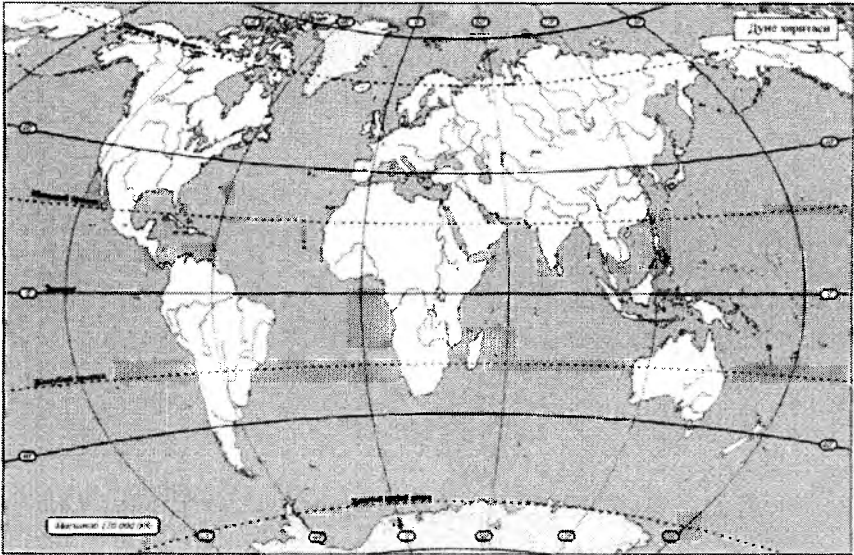
7. Океанлар картасидан фойдаланиб, ёзувсиз картага тушинг:

А) Энг баланд қалқиш жараёнлари бўладиган жойларни – яшил рангда;

Б) Илиқ оқимлар: Гольфстрим, шимолий Атлантика, Куросиё, Жанубий пассат, Шимолий пассат, Бразилия ва Гвиана – қизил рангда;

22-§. ДАРЁЛАР

1. Ёзувсиз картага йирик дарёларни мос рақамлар билан белгиланг.

1. Миссисипи	5. Волга	9. Сирдарё
2. Амазонка	6. Об	10. Хуанхэ
3. Нил	7. Амударё	11. Янцзи
4. Конго	8. Лена	12. Ганг

2. Атласдаги Ўзбекистон табиий картасидан фойдаланиб қайси дарёлар ушбу координаталарга эга эканлигини аниқланг.

40° ш.к., 62° 50' ш.к.у.

43° ш.к., 68° ш.к.у.

40° ш.к., 66° ш.к.у.

3. Атласдаги яримшарларнинг табиий картасидан фойдаланиб, текислик ва тоғ дарёларига мисоллар ёзинг.

Текислик дарёлари _____

Тоғ дарёлари _____

4. Атласдаги Ўзбекистон табиий картасидан фойдаланиб Сирдарё дарёсининг барча ўнг ирмоқларини аниқланг?

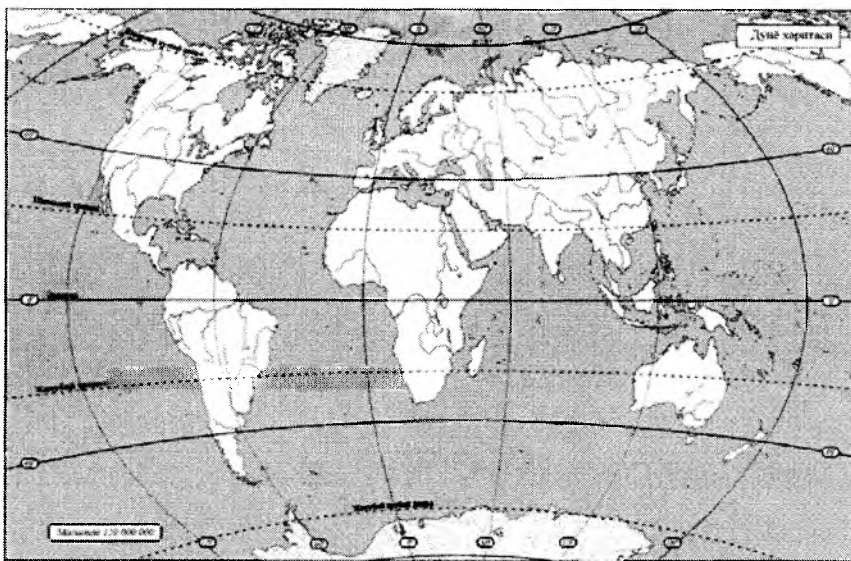
5. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, дарё хақида мақол ва хикматли сўзларни дафтарингизга ёзинг.

6. Ўзингиз яшайдиган жойда мавжуд бўлган дарё(сой)ни изоҳланг.

- А) Номи _____
- Б) Қаердан бошланади _____
- В) Қаерга қуйилади _____
- Г) Оқим характери _____
- Д) Туйиниши _____
- Е) Тўлин сув даври _____
- Ж) Дарёдаги энг кам сувли даври _____
- З) Остона ва шаршаралар борми _____
- К) Инсонлар томонидан хўжаликда фойдаланилиши _____

23-§. КЎЛ ВА МУЗЛИКЛАР

1. Картадан фойдаланиб йирик кўллارни рақам билан белгиланг.

1. Мичиган	4. Виктория	7. Каспий
2. Гурон	5. Орол	8. Байкал
3. Танганика	6. Эйр-Норт	9. Чад

2. Ер шаридаги энг чуқур кўл номини айтинг. Котловинасининг келиб чиқишига кўра қайси турга мансуб?

Ер шаридаги энг катта кўлни аниқланг. Унинг котловинаси қандай келиб чиқишга эга?

3. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, кўллardan бирига (ўз худудингизда жойлашган бўлса янада яхши) қуйидаги тартиб бўйича таъриф беринг:

- А) Номи _____
- Б) Қайси материкда жойлашган _____
- В) Қайси йирик рельеф шаклида жойлашган _____

- Г) Келиб чиқиши _____
Д) Чучук ёки шўрлиги _____
Е) Оқар ёки оқмас _____
Ж) Инсонлар томонидан фойдаланилиши _____

4. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, Орол денгизининг ҳозирги ҳолати бўйича маъруза тайёрланг. Қайси манбалардан фойдаланганингизни кўрсатинг.

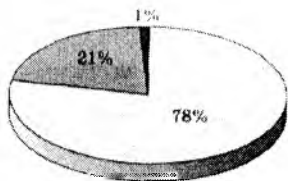
5. Музликлар табиатда қандай аҳамиятга эга?

7. Маълумки, баландликка томон ҳар бир км да ҳавонинг ҳарорати 6°C га пасаяди. Бизнинг ҳудудимизда доимий музликлар ҳосил бўлиши учун тоғларнинг баландлиги қанча бўлиши керак? Буни қандай аниқлаганингизни изоҳланг.

ЕРНИНГ ҲАВО ҚОБИҒИ – АТМОСФЕРА

24-§. АТМОСФЕРАНИНГ ТУЗИЛИШИ

1. Атмосфера таркибига кирувчи газлар номини ёзинг.

2. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, Ердаги ҳаёт учун атмосфера газларининг аҳамиятини аниқланг. Жадвални тўлдириг.

Атмосфера газларининг ҳаёт учун аҳамияти

Газ номи	Ердаги ҳаёт учун аҳамияти

3. Атмосфера қандай қатламлардан иборат? Берилган тавсифларнинг рўпарасига тегишли атмосфера қатламларини ёзинг.

Атмосфера қатламлари: _____

А) Атмосферанинг энг қуйи қатлами _____

Б) Таркибида водород миқдори юқори _____

В) Ҳавонинг 80% массасини ташкил қилади _____

Г) 50 км баландликкача давом этади _____

Д) Бу ерда осмон қора рангда _____

Е) Сув буғининг деярли ҳаммаси жойлашган _____

Ж) Азон қатламига эга _____

З) Ҳавонинг зичлиги жуда паст _____

И) Об-ҳавонинг ўзгариши кузатилади _____

К) Тропосферадан юқорида жойлашган _____

4. Нима учун ҳаво ҳарорати юқорига кўтарилган сари пасаяди?

5. Денгиз сатҳидан 500 м баландликда жойлашган тоғнинг этагида ҳарорат +20 С га тенг бўлганда, 3500 м баландликдаги тоғ чўккисидаги ҳаво ҳароратини ҳисоблаб чикинг?

6. Сиз нима деб ўйлайсиз, нима учун Атмосфера ва унда кечадиган жараёнларни ўрганиш лозим?

7. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, атмосферанинг ифлосланиши ҳақида маълумот тўпланг.

25-§. ҲАВО ҲАРОРАТИ ВА БОСИМИ

1. Сутка давомида ҳаво ҳарорати ўзгариб туради. Сутка давомида ҳаво ҳароратининг ўзгаришига сабаб нима? Жадвални тўлдилинг.

Сутка вақти	Ҳароратнинг ўзгариши	Сабаби
Кундузи		
Кечқурун		
Тунда		
Эргалаб		

2. Жадвалда ҳаво ҳароратининг сутка давомида ўзгариши берилган. Сутка давомида ҳарорат амплитудасини ва суткалик ўртача ҳароратни аниқланг?

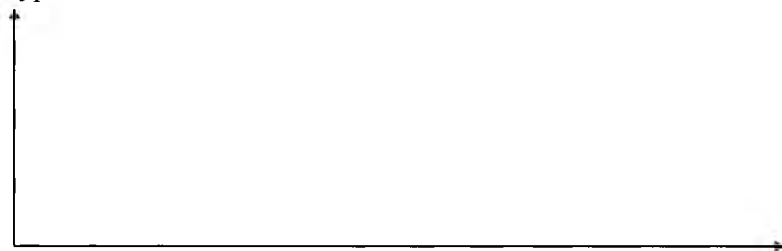
Вақт	2	6	10	14	18	22
Ҳарорат	+10°	+8°	+12°	+18°	+16°	+14°

Суткалик ҳарорат амплитудаси _____

Суткалик ўртача ҳарорат _____

3. Йил давомида ҳаво ҳароратининг ўзгариш сабабларини айтиб беринг?

4. 2-топширикдаги жадвалдан фойдаланиб суткалик ҳарорат ўзгариши графигини чизинг. Унда туш вақтидаги ҳарорат кўрсаткичини аниқланг.

Туш вақтидаги ҳарорат _____

5. Қуйида берилган ҳаво ҳарорати тўғрисидаги тавсифлардан қайси бири тўғри?

А) Ҳаво асосан ундан ўтаётган куёш нури ҳисобига исийди.

Б) Ҳаво ҳарорати асосан қуруқлик юзаси ва сув таъсирида исийди.

В) Энг юқори ҳарорат туш вақтида қузатилади.

6. Нима учун энг совуқ ой шимолий яримшарда январга, жанубий яримшарда июль ойига тўғри келишини тушунтиринг.

6. Агарда тепалик этаги ва унинг чўққисидаги атмосфера босимининг фарқи 80 мм га тенг бўлса, тепаликнинг нисбий баландлиги неча метрга тенг?

7. Кўрсатилган пунктлар учун меъерий атмосфера босимини ҳисоблаб чиқинг?

Пункт	Мутлоқ баландлиги (м.да)	Ўртача атмосфера босими
Жиззах шаҳри	450	
Мингбулоқ ботиғи	-12	
Москва шаҳри	200	
Ҳазрат Султон чўққиси	4643	

26-§. ШАМОЛЛАР ВА ҲАВО МАССАЛАРИ

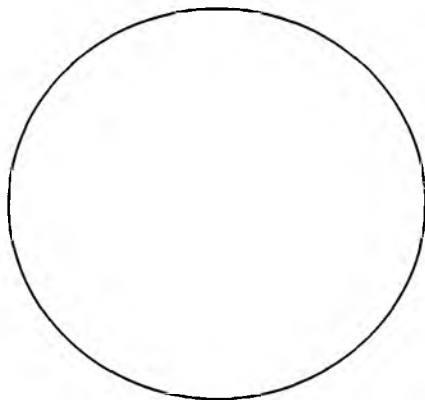
1. Гапни тўлдилинг.

Шамол бу _____
 Шамолнинг _____ вужудга _____ келишига _____ асосий _____ сабаб _____

Шамол ҳар доим _____ эсади.
 _____ шунча шамол кучли бўлади.

2. Бриз шамоли муссон шамолидан қандай фарқланади? Уларнинг ўхшашлиги нимада?

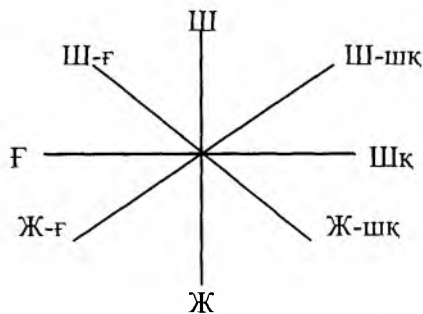
3. Дарсликдаги 53-расм асосида доимий юқори ва паст босим минтақаларини чизинг.

4. Кўрсаткич чизикларга қараб шамол йўналишларини белгиланг.

5. Жадвалда берилган маълумотлар асосида шамол гулини чизинг.

Ш	Ш-шқ	Ш	Ж-шқ	Ж	Ж-ғ	Ғ	Ш-ғ
4	7	2	3	5	2	3	4

Расмдан фойдаланиб, ушбу ойда қайси шамоллар энг кўп эсишини аниқланг:

6. Ер юзидә доимий эсадиган шамолларни ёзинг.

7. Ҳаво массаси океан устида пайдо бўлган бўлса у

ҳаво массаси деб аталади.

27-§. ҲАВОНИНГ НАМЛИГИ ВА ЁҒИНЛАР

1. Ёилнинг қайси мавсумида кўлмакдаги сувлар тезроқ қурийдими? Нима учун?

2. Дарсликдаги жадвал(81-б)дан фойдаланиб аниқланг:

А) Агарда $+10^{\circ}$ С ли 1 м куб ҳавонинг таркибида 5 г сув буғи бўлса, ҳаво тўйинган ҳисобланадими _____

Б) Ҳавонинг таркибида 12 г сув буғи бўлса, у $+10^{\circ}$ С гача совутилса шудринг ҳосил бўлиши мумкинми? _____

3. Дарсликдаги жадвал(81-б)дан фойдаланиб, ҳавонинг нисбий намлигини аниқланг, агар:

А) Ҳарорати $+10^{\circ}$ С ли 1 м куб ҳавонинг таркибида 3 г сув бўлса, унинг нисбий намлиги _____ га тенг.

Б) Ҳарорати 0° С ли 1 м куб ҳавонинг таркибида 2,5 г сув бўлса, унинг нисбий намлиги _____ га тенг бўлади.

4. Булутларнинг асосан неча тури бор?

5. Кўрсаткич чизиклар орқали иқлим элементлари қайси асбоблар орқали ўлчанишини кўрсатинг.

Ҳарорат

Ёгин ўлчагич

Атмосфера босими

Гигрометр

Ҳаво намлиги

Термометр

Ёгин миқдори

Барометр

28-§. ОБ ҲАВО ВА ИҚЛИМ

1. Об-ҳавонинг ўзгаришига қандай омиллар сабаб бўлади?

2. Об-ҳаво ва иқлим қандай жиҳатлари билан бир-биридан фарқ қилади?

3. Қўшимча манба ва маълумотлардан фойдаланиб, ўзингиз яшаб турган жойнинг иқлими ва унинг хусусиятларини айтинг?

4. Яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, 23,5° ва 66,5° да жойлашган параллеллар номини айтинг. Қандай сабабларга ушбу параллеллар алоҳида ажратилган?

23,5°

66,5°

5. Дарсликда берилган матндан фойдаланиб, жадвални тўлдириг.

Такқосланадиган жиҳатлари	Континентал иқлим	Денгиз иклими
Океандан узоклиги		
Йиллик ёгин миқдори		
Йиллик ҳароратнинг тебраниши (ёз, қиш)		

29-§. АМАЛИЙ ИШ. ЕРНИНГ ҲАВО ҚОБИГИ

1. Ҳавонинг суткалик ўртача ҳароратини аниқланг.

Ўлчаш вақти (соат)	1	4	7	10	13	16	19	22
Ҳарорат (°С)	+8	+6	+6	+13	+16	+18	+12	+9

Жавоб: _____

2. Қуйидаги маълумотлардан фойдаланиб, ҳаводаги намлик миқдори ва унинг нисбий намлигини аниқланг. Жадвалнинг тўлдирилмаган хонасини тўлдириг.

БИОСФЕРА – ҲАЁТ ҚОБИҒИ.
30-§. ЕР ҚОБИҚЛАРИНИНГ ЎЗАРО ТАЪСИРИ

1. Биосфера қандай қобик?

2. Нима деб ўйлайсиз, атмосферасиз Ер юзиде организмлар мавжуд бўлиши мумкинми?

3. Қуруқликда организмларнинг тарқалиши қандай омилларга боғлиқ?

4. Ўтхўр ҳайвонларга 10 та мисол келтиринг.

5. Гўштхўр ҳайвонларга 10 та мисол келтиринг.

6. Табиатда ўсимликлар қандай аҳамиятга эга?

31-§. ОРГАНИЗМЛАРНИНГ ЕР ҚОБИҚЛАРИГА ТАЪСИРИ

1. Ер қобиқларини шакллантиришда тирик организмлар қандай аҳамиятга эга?

Атмосфера таркибининг шаклланишида _____

Океан сувлари таркибининг шаклланишида _____

Тоғ жинсларининг ҳосил бўлишида _____

Тоғ жинсларининг емирилишида _____

2. Тупроқнинг қандай компонентлардан ташкил топганини ёзинг?

Органик _____

Анорганик _____

3. Қайси тупроқлар энг юқори унумдорликка эга?

4. Инсон – биосферанинг таркибий қисми. Мустақил равишда табиат билан инсон ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатувчи схема тузинг. Қизил чизиқлар ёрдамида инсон табиатга нима бераётганини белгиланг, қўқ рангли чизиқлар билан эса табиат инсонга нима бераётганлигини кўрсатинг.

ИНСОН

ТАБИАТ

Ҳосил бўлган схемани дарсда муҳокама қилинг. У қандай фикр-лашга мажбур қилади?

ТАБИАТ КОМПЛЕКСЛАРИ
32-§. ГЕОГРАФИК ҚОБИҚ ВА ТАБИАТ КОМПЛЕКСИ

1. Географик қобик деб

2. Географик қобик Ернинг бошқа қобикларидан нимаси билан фарқ килади?

3. Табиат компонентларини сананг.

4. Ўзингиз яшайдиган жойдаги табиат комплексларига мисоллар келтиринг.

Улардан қайси бири инсонлар томонидан энг кўп ўзгартирилган?

Амалда қайси бири ўзгармасдан қолган?

33-§. ГЕОГРАФИК МИНТАҚАЛАР ВА
ТАБИАТ ЗОНАЛАРИ

1. Географик минтақалар қандай омиллар таъсирида ҳосил бўлган?

2. Сиз яшаб турган жой қайси иқлим минтақасида жойлашган? Иқлим хусусиятлари асосида исботланг.

3. Қуйидаги жадвалга географик минтақаларнинг ўзига хос хусусиятларини ёзиб чиқинг.

Минтақа номи	Жойлашган ўрни	Ҳукмрон ҳаво массалари, ҳарорат хусусиятлари ва ёғинлар	Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси хусусиятлари
Экваториал минтақа			
Шимолий ва жанубий субэкваториал минтақа			
Шимолий ва жанубий тропик минтақа			
Шимолий ва жанубий субтропик минтақа			
Шимолий ва жанубий мўътадил минтақа			
Субарктика ва субантарктика минтақаси			
Арктика ва антарктика минтақалари			

34-§. ЎЗИМИЗ ЯШАЙДИГАН ЖОЙ

1. Қуйидаги саволлар ёрдамида ўз яшаш жойингиз ҳақида ёзма маълумот тайёрланг.

А) Географик ўрни

Б) Жой номининг маъноси

В) Аҳолиси

Г) Рельефи, тоғ жинслари

Д) Иқлим хусусиятлари

Е) Гидрографик хусусиятлари

Ж) Ўсимлик дунёси

З) Ҳайвонот дунёси

К) Саноат корхоналари

Л) Диққатга сазовор жойлари, ўқув муассасалари

М) Салбий табиат ҳодисаларининг рўй бериш ҳолатлари

Н) Салбий табиат ҳодисаларидан ҳимояланиш ва сақланиш
қоидалари

О) Ўлкада табиатни муҳофаза қилиш бўйича қилинаётган ишлар ва
унда шахсий иштирок, кўрикxonалар

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарк, 1997. – 64 б.
2. Абдурахманов М. Табиий география таълимида дидактик ўйинлардан фойдаланиш методикаси: Дисс.пед.фан.ном. – Т.: ТДПУ, 2001. – 160 б.
3. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. 2-е издание, переработанное. – М.: Просвещение, 1990. – 303 с.
4. Беспалько В.П. О возможностях системного подхода в педагогике. // Сов. Педагогика, 1990. № 7. – С. 59-60.
5. Гайпова Р.Т. Табиий география бошланғич курсида махаллий кўргазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари: Дисс...пед.фан.ном. – Т.: ТДПУ, 2006. – 159 б.
6. Голов В.П. Теоретические основы создания и применения системы средств обучения географии в общеобразовательной школе. Дисс. докт. пед. наук в форме науч. доклада. – М., 1993. – 53 с.
7. Гуломов П., Вахобов Х., Баратов П. ва бошқалар. География: 7-синф учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2009. – 160 б.
8. Даринский А.В. Методика преподавания географии: Учебное пособие для студентов географических специальностей пединститутов. – М.: Просвещение, 1975. – 363 с.
9. Джураев Р.Х., Толипов Ў.Қ, Сафарова Р.Ф., Тўракулов Х.О., Иноятова М.Э., Диванова М.С. Педагогик атамалар луғати / Р.Х.Джураев тахрири остида. – Т.: Фан, 2008. – 196 б.
10. Душина И.В. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях. – М.: Дрофа, 2007.
11. Йўлдошев Ж.Ф., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. – Т.: Фан ва технология, 2008.
12. Ксенозова Г. Ю. Перспективные школьные технологии. – М.: Педагогическое общество России, 2000.
13. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1976.
14. Лернер И.Я. Проблемное обучение. – М.: Знание, 1974.
15. Максаковский В.П. Географическая культура: учебное пособие для студентов. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 416 с.

16. Максаковский В.П. Преподавание географии в зарубежной школе. – М.: Владос, 2001. – 368 с.
17. Матсаидова С.Х. Мактаб ўқувчиларида табиий географик матнлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш: Дисс...пед.фан.ном. – Т.: УрДУ, 2008. – 230 б.
18. Махмутов М.И. Проблемное обучение. – М.: Педагогика, 1975.
19. Методика обучения географии в школе / под ред. Л.М.Панчешниковой. – М.: Просвещение, 1997.
20. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). – Т.: Молия, 2003. – 172 б.
21. Никадамбаева Ҳ.Б. “Ўзбекистон табиий географияси” фанини ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш методикаси (олий таълим мисолида): Дисс...пед.фан.ном. – Т.: ЎЗМУ, 2012. – 223 б.
22. Огородникова Н.В. Технология проектной деятельности в географическом образовании учащихся профильной школы: Автореф. ... кенд.пед.наук. – М, 2007.
23. Понурова Г.А. Проблемный подход в обучении географии в средней школе. – М.: Просвещение, 1991.
24. Савина Н.Г. Применение дидактических технологий в преподавании школьного курса географии. – Брянск: БГПУ, 2000.
25. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
26. Тожиев М., Зиёмухаммадов Б. Миллий педагогик технологияни таълим-тарбия жараёнига татбиғи ва уни ёшлар интеллектуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни. – Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2011. – 266 б.
27. Ҳайитов А.Т. Мактаб табиий география курсларида геоэкологик билимлар тизими ва таълимнинг методик асослари: Дисс...пед.фан.ном. – Т.: ЎзПФИТИ, 1998. – 196 б.
28. Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Ҳайдаров М., Ҳасанбоева О., Н.Усманов. Педагогика фанидан изоҳли лугат. – Т.: Фан ва технология, 2009.-672 б.

А.Норбоев

**ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ИННОВАЦИОН
ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

Методик қўлланма

Мухаррир М.Талипова
Мусахҳиҳ Г.Талипова
Сахифаловчи Б.Хайдаров

Босишга рухсат этилди 07.11.2017 й. Бичими 60x84 1/16
Офсет қоғози. Ризограф усулда. Times гарнитураси.
Шартли босма табағи 10.0. Нашр ҳисоб табағи 9,3.
Адади 156 нусхада. Буюртма № 07-11.

"LESSON PRESS" нашриётида тайёрланди.
100071, Тошкент ш., Камолон кўчаси, Эркин тор кўчаси, 13

"IMPRESS MEDIA" МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент шаҳри, Кушбеги кўчаси, 6 уй.